VEER NARMAD SOUTH GUJARAT UNIVERSITY Bachelor of Business Administration (BBA) AICTE- Based syllabus FOR S.Y BBA SEMESTER – III

Indian Economics & Business Model-1

.

Unit–1 History of Indian Economy Thought

એકમ 1: ભારતીય આર્થિક વિચારધારાનો ઇતિહાસ

અર્થશાસ્ત્રના પ્રાચીન પાયા, ધર્મશાસ્ત્ર, શુક્રનીતિ, મહાભારત અને અર્થશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં આર્થિક વિચારો

1. અર્થશાસ્ત્રનો પરિચય

અર્થશાસ્ત્ર માત્ર વ્યક્તિના સુખ અથવા સંપત્તિનો અભ્યાસ નથી, પરંતુ માનવીના દૈનિક જીવન, સામાજિક સંબંધો અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરતું સામાજિક વિજ્ઞાન છે. પ્રાચીન સમયમાં અર્થવ્યવસ્થા મુખ્યત્વે વસ્તુવિનિમય, કૃષિ, પશુપાલન અને વેપાર પર આધારિત હતી. તે સમયના આર્થિક વિચારો પરંપરા, ધર્મ, રાજકારણ અને નૈતિકતા સાથે જોડાયેલા હતા. આધુનિક સમયમાં અર્થશાસ્ત્ર ઉત્પાદન, શ્રમ, મૂડી, જમીન, સંસાધનો અને તેમના વિતરણ સાથે વધુ સંબંધિત બન્યું છે.

અર્થશાસ્ત્ર સમજાવે છે કે વ્યક્તિ, વ્યવસાય, સમાજ અને સરકાર મર્યાદિત સંસાધનોનો ઉપયોગ કરીને અમર્યાદિત ઇચ્છાઓ કેવી રીતે પૂરી કરે છે. તે વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદન, વિતરણ, ઉપભોગ અને સંપત્તિના સર્જનનો અભ્યાસ કરે છે. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના બે મુખ્ય ભાગ છે: **સૂક્ષ્મ અર્થશાસ્ત્ર**, જે વ્યક્તિ અને પેઢીઓના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે, અને **સમષ્ટિ અર્થશાસ્ત્ર**, જે સમગ્ર અર્થતંત્ર, આર્થિક વિકાસ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો અભ્યાસ કરે છે.

ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્યને પ્રાચીન ભારતીય અર્થશાસ્ત્રના પિતા અને એડમ સ્મિથને આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના પિતા માનવામાં આવે છે. એડમ સ્મિથે અર્થશાસ્ત્રને સંપત્તિનું વિજ્ઞાન ગણાવ્યું, આલ્ફ્રેડ માર્શલે માનવજાતના સામાન્ય જીવનનો અભ્યાસ ગણાવ્યો, લાયોનેલ રોબિન્સે મર્યાદિત સાધનો અને અમર્યાદિત ઉદ્દેશો વચ્ચેના

સંબંધનો અભ્યાસ ગણાવ્યો અને જોન સ્ટુઅર્ટ મિલે તેને સંપત્તિના ઉત્પાદન અને વિતરણનું વ્યવહારુ વિજ્ઞાન ગણાવ્યું

અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ

એડમ સ્મિથના મતે: "અર્થશાસ્ત્ર સંપત્તિનું વિજ્ઞાન છે."
આલ્ફ્રેડ માર્શલના મતે: "અર્થશાસ્ત્ર સામાન્ય જીવનના વ્યવસાયમાં માનવજાતનો અભ્યાસ છે."
લાયોનેલ રોબિન્સના મતે: "અર્થશાસ્ત્ર એવું વિજ્ઞાન છે, જે માનવ વર્તનનો અભ્યાસ માનવીનાં ઉદ્દેશો અને વૈકલ્પિક ઉપયોગ ધરાવતા મર્યાદિત સાધનો વચ્ચેના સંબંધ તરીકે કરે છે."

૩. અર્થશાસ્ત્રના પ્રાચીન પાયા

કૌટિલ્ય અને શુક્ર જેવા મહાન ભારતીય વિચારકોએ પ્રાચીન સમયમાં અર્થશાસ્ત્રના મજબૂત પાયા સ્થાપિત કર્યા અને આર્થિક વિચારસરણીના વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું.

આ વિચારકોનો અભ્યાસ ભારતીય આર્થિક વિચારસરણીને અર્થશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં યોગ્ય સ્થાન અપાવી શકે છે અને તેમને વિશ્વના મહાન અર્થશાસ્ત્રીઓમાં યોગ્ય માન્યતા અપાવવામાં મદદરૂપ બની શકે છે.

તેમના વિચારો મજબૂત આધાર પૂરો પાડે છે અને આધુનિક સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલમાં પણ મદદરૂપ બની શકે છે.

સ્થાનિક ભાષાઓમાં 'Economics' શબ્દ માટે નીચેના સમકક્ષ શબ્દો પ્રચલિત થયા છે:

- અર્થ-મીમાંસા
- ધનશાસ્ત્ર
- અર્થશાસ્ત્ર
- વાર્તાશાસ્ત્ર
- નીતિ
- ધર્મશાસ્ત્ર
- નીતિશાસ્ત્ર

પ્રાચીન આર્થિક વિચારસરણી ભારતીય સંસ્કૃતિ, નૈતિક મૂલ્યો અને ધાર્મિક વ્યવસ્થાનું પરિણામ છે. પ્રાચીન આર્થિક વિચારસરણીનો અભ્યાસ માત્ર આપણા પૂર્વજોના જીવનને સમજવામાં જ મદદ કરતો નથી, પરંતુ તેમની રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓના ઉદ્દેશને ઓળખવા અને તેનું અર્થઘટન કરવામાં પણ મદદ કરે છે.

અર્થશાસ્ત્ર વ્યક્તિગત અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના એવા ભાગનો અભ્યાસ કરે છે, જે માનવકલ્યાણ માટે જરૂરી ભૌતિક સાધનોના ઉપયોગ સાથે નજીકથી જોડાયેલો છે. એક બાજુ અર્થશાસ્ત્ર સંપત્તિનો અભ્યાસ છે, જ્યારે બીજી બાજુ તે માનવજાતનો અભ્યાસ છે. ધર્મ માનવ વર્તનનું અર્થઘટન કરીને માનવચરિત્રના ઘડતરમાં પણ ભૂમિકા ભજવે છે.

આથી, દરેક યુગની આર્થિક વિચારસરણી તે સમયની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં થતા પરિવર્તનો સાથે માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે. પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યનો મોટો ભાગ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલો છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનના તાત્વિક પાસાઓ અંગેના ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

આ વિશાળ સાહિત્યમાં આર્થિક વિકાસ અને માનવકલ્યાણ અંગેના અનેક મૂળભૂત વિચારો જોવા મળે છે. આ વિચારોએ સ્વતંત્રતા પહેલાં અને સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રવાદી અને સમાજવાદી વિચારકોના વિચારો પર નોંધપાત્ર અસર કરી છે. આ સાહિત્ય નીચેના ચાર પુરુષાર્થોના સંકલિત માળખા પર આધારિત છે:

- **ધર્મ:** મૂલ્યો
- **અર્થ:** મૂડી નિર્માણ
- **કામ:** મૂળભૂત જરૂરિયાતોનો ઉપભોગ
- **મોક્ષ:** સર્વોચ્ચ કાર્યક્ષમતા

આ વિષયમાં ભારતના પરંપરાગત જ્ઞાનની વ્યાપક રૂપરેખાનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આ ભાગમાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનું વિગતવાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. અર્થશાસ્ત્ર અર્થતંત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્ર સંબંધિત ગ્રંથ છે. તે ઈસવીસન પૂર્વેની છઠ્ઠી અને સાતમી સદીમાં લખાયેલો હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ કાર્યક્ષમ શાસન અને કલ્યાણકારી રાજ્યના વિકાસ માટેનાં વિવિધ સિદ્ધાંતો સાથે સંબંધિત છે.

તમારી પ્રગતિ તપાસો–1

1. પ્રાચીન ભારત હોય કે આધુનિક વિશ્વ, અર્થશાસ્ત્ર _____ છે.

(અ) વ્યક્તિગત કલ્યાણ સાથે સંબંધિત
(બ) ભૌતિક સુખ સાથે સંબંધિત
(ક) એક વિજ્ઞાન
(ડ) એક સામાજિક વિજ્ઞાન

2. _____ ઉત્પાદનનાં પરિબળોનું નિયમન કરે છે, જેમાં જમીન, મૂડી, શ્રમ અને ભૌતિક સંસાધનોનો સમાવેશ થાય છે.

(અ) વેપાર

(બ) અર્થશાસ્ત્ર

(ક) અર્થવ્યવસ્થા

(ડ) રાજકારણ

3. અર્થશાસ્ત્ર બજાર, કિંમતો, પ્રોત્સાહનો અને સંસ્થાઓની ભૂમિકા જેવા પાસાઓનો અભ્યાસ કરે છે, જે _____ને આકાર આપે છે.

(અ) વેપાર

(બ) વ્યવસાય

(ક) આર્થિક વર્તન

(ડ) રાજકારણ

4. પ્રાચીન ભારતીય આર્થિક વિચારો અંગેની માહિતી _____માં ઉપલબ્ધ છે.

(અ) વેદો અને ઉપનિષદો

(બ) રામાયણ અને મહાભારત

(ક) સ્મૃતિઓ અને નીતિશાસ્ત્રો

(ડ) ઉપરોક્ત તમામ

5. અર્થશાસ્ત્ર એ માનવજાત પોતાનું આયોજન કેવી રીતે કરે છે તેનો અભ્યાસ છે, જેથી તે _____નો સામનો કરી શકે.

(અ) સંસાધનોની અછતની સમસ્યા

(બ) અમર્યાદિત ઇચ્છાઓને સંતોષવાની જરૂરિયાત

(ક) (અ) અને (બ) બંને

(ડ) ઉપરોક્તમાંથી એકપણ નહીં

6. _____ને આધુનિક અર્થશાસ્ત્રના પિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(અ) એડમ સ્મિથ

(બ) લાયોનેલ રોબિન્સ

(ક) જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ

(ડ) રિકાર્ડો

7. _____એ વ્યાખ્યા આપી કે, "અર્થશાસ્ત્ર સંપત્તિના ઉત્પાદન અને વિતરણનું વ્યવહારુ વિજ્ઞાન છે."

(અ) એડમ સ્મિથ

(બ) લાયોનેલ રોબિન્સ

(ક) જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ

(ડ) રિકાર્ડો

8. સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે અર્થશાસ્ત્રને _____ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય.

(અ) અર્થ-મીમાંસા

(બ) ધનશાસ્ત્ર

(ક) અર્થશાસ્ત્ર

(ડ) ઉપરોક્ત તમામ

9. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર _____ સાથે સંબંધિત છે.

(અ) રાજ્યના કલ્યાણ સાથે

(બ) કાર્યક્ષમ શાસનના સિધ્દાંતો સાથે

(ક) (અ) અને (બ) બંને

(ડ) ઉપરોક્તમાંથી એકપણ નહીં

જવાબો

1. **(ડ)**
2. **(બ)**
3. **(ક)**
4. **(ડ)**
5. **(ક)**
6. **(અ)**
7. **(ક)**
8. **(ડ)**
9. **(ક)**

4. ધર્મશાસ્ત્ર

ધર્મશાસ્ત્રનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

ધર્મશાસ્ત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા પૌરાણિક સ્મૃતિગ્રંથો છે, જે કાયદા અને આચરણ સાથે સંબંધિત છે. પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથોમાં ધર્મશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે નૈતિકતા, આચારશાસ્ત્ર, કાયદો અને શાસન સાથે સંબંધિત હતું.ધર્મશાસ્ત્રનો અર્થ ધર્મ સંબંધિત શાસ્ત્રો અથવા ગ્રંથો થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો મુખ્યત્વે પુરાણો પર આધારિત છે. તેમાં હિન્દુઓ માટે આચારસંહિતા અને નૈતિક સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ધર્મનો ખ્યાલ હિન્દુ ધર્મ અને યોગ બંનેમાં મહત્વપૂર્ણ છે.

ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મ, કાયદો, નૈતિકતા વગેરે અંગેના સમગ્ર હિન્દુ જ્ઞાનનું પ્રતીક છે. ધર્મશાસ્ત્ર વૈદિક સાહિત્યની પરંપરાના ગ્રંથો સાથે જોડાયેલું છે, જેમાં નીચેના વેદોનો સમાવેશ થાય છે:

- ઋગ્વેદ
- યજુર્વેદ
- સામવેદ
- અથર્વવેદ

ધર્મશાસ્ત્રનું ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક મહત્વ છે.

ભારતરત્ન પાંડુરંગ વામન કાણેએ 'ધ હિસ્ટ્રી ઑફ ધર્મશાસ્ત્ર' નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. તેનું ઉપશીર્ષક હતું: "ભારતમાં પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ધાર્મિક તથા નાગરિક કાયદો".

આ એક વિશાળ અને ઐતિહાસિક રચના છે, જેમાં લગભગ 6,500 પાનાંના પાંચ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. તેનો પ્રથમ ગ્રંથ 1930માં અને છેલ્લો ગ્રંથ 1962માં પ્રકાશિત થયો હતો.

ધર્મસૂત્રોમાં ચાર કાયદાસંહિતાઓનો સમાવેશ થાય છે:

1. આપસ્તંબ
2. ગૌતમ
3. બૌધાયન
4. વસિષ્ઠ

તેમાંથી આપસ્તંબ સૌથી પ્રાચીન ગણાય છે.

વૈદિક યુગ અને ઈસવીસન પૂર્વેની પ્રથમ સહસ્ત્રાબ્દી દરમિયાન ધર્મસૂત્રનો ઉદ્ભવ કલ્પ વેદાંગમાંથી થયો હતો. આશરે 18થી 100 જેટલા ધર્મશાસ્ત્રો હોવાનું માનવામાં આવે છે. તેમાં જુદા-જુદા અને ક્યારેક વિરોધાભાસી વિચારો જોવા મળે છે. દરેક ગ્રંથની ઘણી આવૃત્તિઓ ઉપલબ્ધ છે, જે ધર્મસૂત્ર ગ્રંથો પર આધારિત છે.

ભારતમાં મનુસ્મૃતિને પરંપરાગત રીતે હિન્દુ ધર્મસંહિતાનો સૌથી અધિકૃત ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. **મનુસ્મૃતિનું** સત્તાવાર નામ 'માનવ-ધર્મશાસ્ત્ર' છે અને તે મનુ નામના વિધાનકારને સમર્પિત માનવામાં આવે છે.

તે નૈતિક જીવન કેવી રીતે જીવવું તે અંગે મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપે છે. તે માનવીય કાર્યોનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે નૈતિક માળખું પણ પ્રદાન કરે છે.

પ્રાચીન ભારતમાં મનુસ્મૃતિ વ્યક્તિના રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનનું નિયમન કરતી હતી. તે વ્યક્તિઓ, શાસકો અને સમાજને હિન્દુ સિદ્ધાંતો અનુસાર ધાર્મિક, ન્યાયપૂર્ણ અને સુમેળભર્યું જીવન જીવવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં ધર્મ એવા વર્તનનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે 'ऋत' એટલે કે "વ્યવસ્થા અને પ્રથા"ને અનુરૂપ હોય. ऋत જીવન અને બ્રહ્માંડના અસ્તિત્વને શક્ય બનાવે છે.

ધર્મની પ્રાસંગિકતા અને તેનું અર્થઘટન આધુનિક ભારતમાં પણ લાગુ પડે છે.

ધર્મની દસ વિશેષતાઓ આ મુજબ છે:

1. ધીરજ
2. ક્ષમા
3. સંયમ
4. ચોરી ન કરવી
5. સ્વચ્છતા
6. ઇન્દ્રિયો પર નિયંત્રણ રાખવું
7. બુદ્ધિ
8. જ્ઞાન
9. સત્ય
10. ક્રોધ ન કરવો

મનુસ્મૃતિમાં બાર અધ્યાય છે. તેને મુખ્યત્વે ચાર વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે:

- આચાર
- વ્યવહાર
- પ્રાયશ્ચિત્ત
- કર્મફળ

આચારનો અર્થ પ્રાચીન પરંપરાઓ અથવા જાતિ સંબંધિત પ્રથાઓનું પાલન થાય છે.

વ્યવહારનો અર્થ કાયદો અને શાસનની પ્રથા થાય છે.

પ્રાયશ્ચિત્તનો અર્થ પાપશુદ્ધિ માટે કરવામાં આવતી પ્રક્રિયા અને નિયમો થાય છે.

કર્મફળનો અર્થ માનવીનાં કાર્યોનાં પરિણામો થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં પ્રારંભિક આર્થિક વિચારસરણી

ધર્મનો ખ્યાલ ભારતીય આર્થિક વિચારસરણીમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. તે પ્રાચીન ભારતીય સમાજના સંદર્ભમાં આર્થિક વિચારોને સમજવા માટે મૂલ્યવાન દૃષ્ટિકોણ આપે છે.

ધર્મનો અર્થ સદાચાર, સત્યનિષ્ઠા અને દાન થાય છે. તે આત્મસંતોષ સાથે પણ જોડાયેલો છે.

આર્થિક દૃષ્ટિએ ધર્મ નીચેના પાસાઓ સાથે સંબંધિત છે:

- કર્તવ્ય
- રાજ્યની ભૂમિકા
- સંપત્તિના અધિકારો અને માલિકી
- વેપાર અને વાણિજ્ય
- સંપત્તિ અને દાન
- નૈતિક આચરણ

ધર્મશાસ્ત્રના આર્થિક વિચારોના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે.

1. કર્તવ્ય અને ધર્મ

કર્તવ્ય અને ધર્મમાં નૈતિક, સામાજિક અને આર્થિક જવાબદારીઓનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન સમયમાં વ્યક્તિઓ પાસેથી તેમની જાતિ અથવા વર્ણ અને જીવનના આશ્રમ અનુસાર કર્તવ્યો નિભાવવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી. તેમાં નીચેની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થતો હતો:

- આજીવિકા કમાવવી
- આશ્રિત વ્યક્તિઓનું પાલનપોષણ કરવું
- સમાજના કલ્યાણમાં યોગદાન આપવું

2. રાજ્યની ભૂમિકા

સામાજિક વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના નિયમનમાં રાજ્યની ભૂમિકા અંગે માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે. રાજા અથવા શાસક પાસેથી નીચેના કાર્યો દ્વારા ધર્મનું પાલન કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી:

- ન્યાયનું વહીવટ કરવું
- સંપત્તિના અધિકારોનું રક્ષણ કરવું
- ન્યાયસંગત કરવેરો લાદવો
- વેપાર અને વાણિજ્યનું નિયમન કરવું
- આર્થિક સ્થિરતા જાળવવી

3. સંપત્તિના અધિકારો અને માલિકી

ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો ખાનગી સંપત્તિના અધિકારોને માન્યતા આપે છે. તેઓ સંપત્તિના સંપાદન અને હસ્તાંતરણના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. વ્યક્તિઓ પાસેથી અન્ય લોકોના સંપત્તિ અધિકારોનું સન્માન કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી. જમીન, પશુઓ અને અન્ય સંપત્તિની માલિકીનું નિયમન કરવામાં આવતું હતું.

4. વેપાર અને વાણિજ્ય

ધર્મશાસ્ત્ર સમાજમાં વેપાર અને વાણિજ્યના મહત્વને માન્યતા આપે છે. તેમાં નીચેના વિષયો અંગે માર્ગદર્શિકા આપવામાં આવી છે:

- ન્યાયસંગત વેપારનું આચરણ
- વેપારી વિવાદોનું નિરાકરણ
- કરારોનું પાલન કરાવવું

વૈશ્યોને વેપારીઓ તરીકે ગણવામાં આવતા હતા અને તેઓ અર્થવ્યવસ્થાનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ હતા. તેમની પાસેથી વ્યવસાયિક વ્યવહારોમાં નૈતિક સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી.

5. સંપત્તિ અને દાન

સંપત્તિને વ્યક્તિના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ પૂર્ણ કરવાના સાધન તરીકે જોવામાં આવતી હતી. તેમાં નીચેના કાર્યોનો સમાવેશ થતો હતો:

- ધાર્મિક સંસ્થાઓને સહાય કરવી
- જરૂરિયાતમંદોને મદદ કરવી
- જાહેર કલ્યાણના પ્રોજેક્ટમાં યોગદાન આપવું

ધર્મશાસ્ત્ર વ્યક્તિગત સંપત્તિના સર્જન સાથે દાનના મહત્વ પર પણ ભાર મૂકે છે. 'દાન'નો અર્થ સમાજને ફરીથી કંઇક આપવું થાય છે.

6. નૈતિક આચરણ

ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં નૈતિક આચરણ અથવા આચાર પર ભાર મૂકે છે. તેમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિઓ પાસેથી આર્થિક વ્યવહારોમાં નીચેના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી:

- પ્રામાણિકતા
- નૈતિક અખંડિતતા
- ન્યાયી વર્તન
- શોષણથી દૂર રહેવું
- બેઇમાનીથી દૂર રહેવું

ધર્મશાસ્ત્રના દૃષ્ટિકોણથી પ્રાચીન ભારતીય આર્થિક વિચારસરણીને સમજવાથી આધુનિક યુગમાં પણ ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિને માર્ગદર્શન મળી શકે છે. તે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને શાસનમાં નૈતિક, સામાજિક અને કાયદાકીય સિદ્ધાંતોના એકીકરણ પર ભાર મૂકે છે.

5. શુક્રનીતિ

શુક્રનીતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

શુક્રનીતિને 'શુક્રનીતિસાર' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે ધર્મશાસ્ત્રનો એક ભાગ છે. તે રાજકીય અર્થતંત્રના વિજ્ઞાન પર આધારિત પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ ઈસવીસન પૂર્વેની ચોથી અથવા પાંચમી

સદીમાં લખાયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. પરંતુ તેની ચોક્કસ તારીખ અને લેખક વિશે નિશ્ચિત માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

હિન્દુ પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર શુક્રાચાર્ય રાજાઓના સલાહકાર હતા અને આ ગ્રંથ તેમના દ્વારા આપવામાં આવેલા ઉપદેશો પર આધારિત છે.

શુક્રનીતિ મુખ્યત્વે નીચેના વિષયો સાથે સંબંધિત છે:

- રાજ્યકારભાર
- શાસન
- અર્થતંત્ર

આ વિચારો શુક્રાચાર્યને સમર્પિત હોવાથી તેને શુક્રનીતિ કહેવામાં આવે છે.

શુક્રનીતિને શુક્રાચાર્યની "નૈતિક વ્યવસ્થા" તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

શુક્રાચાર્યના મતે વ્યક્તિ વ્યાકરણ, તર્ક અને વેદાંત વિના જીવી શકે છે, પરંતુ નીતિ વિના જીવી શકતી નથી.

તેમના મતે સમાજમાં સામાજિક વ્યવસ્થા જાળવવા માટે નીતિ આવશ્યક છે.

શુક્રનીતિ ગ્રંથને પાંચ અધ્યાયોમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાય 1

આ અધ્યાય રાજકુમારોના કર્તવ્યો અને કાર્યો સાથે સંબંધિત છે.

અધ્યાય 2

આ અધ્યાય યુવરાજ અને રાજ્યના અન્ય વહીવટકર્તાઓનાં કર્તવ્યોનું વિસ્તૃત વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય 3

આ અધ્યાય નૈતિકતાના સામાન્ય નિયમો સમજાવે છે.

અધ્યાય 4

આ સૌથી મોટો અધ્યાય છે અને તેને સાત ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે.

4.1 રાજ્યના ખજાનાની જાળવણીનું વર્ણન કરે છે.

4.2 રાજ્યમાં સામાજિક રીતરિવાજો અને સંસ્થાઓનું વર્ણન કરે છે.

4.3 કલા અને વિજ્ઞાન અંગે માહિતી આપે છે.

4.4 રાજાના મિત્રોમાં કયા ગુણો હોવા જોઈએ તે અંગે માર્ગદર્શન આપે છે.
4.5 રાજાનાં કાર્યો અને કર્તવ્યોનું વર્ણન કરે છે.
4.6 કિલ્લાઓની જાળવણી અને સુરક્ષા અંગે માહિતી આપે છે.
4.7 સૈન્યનાં કાર્યો અને તેની રચનાનું વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય 5

આ અધ્યાય શાસ્ત્રોમાં દર્શાવવામાં આવેલા નૈતિકતાના વિવિધ અને પૂરક નિયમો સાથે સંબંધિત છે. તેનો ઉદ્દેશ પ્રજા અને રાજ્યના સમગ્ર કલ્યાણને પ્રોત્સાહિત કરવાનો છે.

શુક્રનીતિના સંદર્ભમાં પ્રારંભિક આર્થિક વિચારસરણી

શુક્રનીતિના ગ્રંથોમાં રાજ્યના કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિ માટે યોગ્ય વહીવટ તથા સંસાધનોના વ્યવસ્થાપનના મહત્વ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શુક્રનીતિમાં દર્શાવવામાં આવેલા આર્થિક વિચારો મુખ્યત્વે શાસન અને નૈતિકતાના સિદ્ધાંતો સાથે સંબંધિત છે. શુક્રનીતિના આર્થિક વિચારોના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે.

1. સંપત્તિનું વ્યવસ્થાપન

શુક્રનીતિ રાજાઓ અને શાસકો દ્વારા સંસાધનો તથા સંપત્તિના સમજદારીપૂર્વકના વ્યવસ્થાપનના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે.

તે શાસકને નીચે મુજબ સલાહ આપે છે:

- ખર્ચ કરતી વખતે સાવચેત રહેવું
- ખરીદી કરતી વખતે વિચારપૂર્વક નિર્ણય લેવો
- વૈભવી ખર્ચથી દૂર રહેવું
- બચતને પ્રોત્સાહન આપવું

2. કરવેરો

શુક્રનીતિમાં કરવેરાના વિવિધ સ્વરૂપો અને રાજ્યની આવક ઊભી કરવાની પદ્ધતિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ કરનીતિ સૂચવે છે, જે પ્રજા પર ભારરૂપ ન બને. કરવેરાથી રાજ્યના સુચારુ સંચાલન માટે પૂરતી આવક પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

3. વેપાર અને વાણિજ્ય

શુક્રનીતિ આર્થિક વૃદ્ધિ માટે વેપાર અને વાણિજ્યના મહત્વને માન્યતા આપે છે. રાજ્ય અને પ્રજાના હિતોની સુરક્ષા કરીને નીચેના બંને પ્રકારના વેપારને શક્ય બનાવવો જોઈએ:

- સ્થાનિક વેપાર
- આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર

4. કલ્યાણકારી રાજ્ય

શુક્રના મતે રાજ્ય એક ટ્રસ્ટી સમાન છે, જેની સાથે અન્ય લોકો જોડાયેલા છે. તેમણે રાજ્યની તુલના એક વૃક્ષ સાથે કરી છે:

- રાજા વૃક્ષનું મૂળ છે
- મંત્રીઓ મુખ્ય ડાળીઓ છે
- સેનાપતિ નાની ડાળીઓ છે
- સૈન્ય કળીઓ અને ફૂલો છે
- પ્રજા ફળ છે
- જમીન બીજ છે

ટૂંકમાં, પ્રજાની આર્થિક સમૃદ્ધિ માટે રાજા જવાબદાર હતો. આ વિચાર દર્શાવે છે કે પ્રાચીન ભારતમાં રાજ્યનો ખ્યાલ કલ્યાણકારી રાજ્યનો હતો. તેથી રાજ્યના કલ્યાણ માટે તમામ લોકો સમાન રીતે જવાબદાર ગણાતા હતા.

5. રાજ્યની ભૂમિકા

રાજ્યની જવાબદારી છે કે તે પોતાના નાગરિકોના કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિની ખાતરી કરે. તેને માત્ર આર્થિક વ્યવસ્થાપનને સુગમ બનાવવું જ નહીં, પરંતુ ન્યાય, સુરક્ષા અને સામાજિક કલ્યાણની વ્યવસ્થા તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

6. નૈતિક આચરણ

શુક્રનીતિના ગ્રંથો અનુસાર, તમામ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ નૈતિક સિદ્ધાંતોના માળખામાં હોવી જોઈએ. તે વ્યક્તિઓ અને રાજ્ય બંને માટે આર્થિક વ્યવહારોમાં પ્રામાણિકતા, અખંડિતતા અને ન્યાયીપણાં પર ભાર મૂકે છે.

શુક્રનીતિના દૃષ્ટિકોણથી પ્રાચીન ભારતના આર્થિક વિચારોને સમજવાથી એક સમગ્ર અભિગમ પ્રતિબિંબિત થાય છે, જે આર્થિક સિદ્ધાંતોને શાસન, નૈતિકતા અને સામાજિક કલ્યાણ સાથે એકીકૃત કરે છે. તેનો હેતુ રાજ્ય અને તેના લોકોનું સમગ્ર કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિ છે.

6 મહાભારત

મહાભારતનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

મહાભારત પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસનું એક મહાન મહાકાવ્ય છે. હિન્દુ ધર્મમાં તેને પ્રાચીન ભારતના મુખ્ય સ્મૃતિગ્રંથો અને સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાંનું એક માનવામાં આવે છે. તેમાં દંતકથાઓ અને રહસ્યવાદનું સંયોજન જોવા મળે છે. મહાભારતના યુગને શૌર્યના યુગ તરીકે માનવામાં આવતો હતો. યુદ્ધભૂમિમાં મૃત્યુ પામવું પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતીક માનવામાં આવતું હતું. મહાભારતના સમયમાં રાજા સમાજમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન ધરાવતો હતો. તે ખૂબ સુંદર મહેલમાં રહેતો હતો અને અનેક ઉપાધિઓ ધારણ કરતો હતો. ચક્રવર્તી રાજા બનવા માટે રાજા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતો હતો. તેને મદદ કરવા માટે મંત્રીઓ હતા, પરંતુ સમગ્ર સત્તા રાજા પાસે જ હતી. જોકે, તેના સ્વભાવમાં દારૂ પીવા અને જુગાર રમવા જેવી કેટલીક ખામીઓ પણ હતી.

મહાભારત પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર નામના બે ભાઈઓના કુટુંબોની કથા હતી. પાંડુને પાંચ પુત્રો હતા, જેઓ પાંડવો તરીકે ઓળખાતા હતા, જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્રો હતા, જેઓ કૌરવો તરીકે ઓળખાતા હતા. મહાભારત પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે, જે સારા અને ખરાબ વચ્ચેના વિશ્વવ્યાપી સંઘર્ષનું પ્રતીક છે. તે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધની ઘટનાઓ અને પરિણામોનું વર્ણન છે, જેમાં ધર્મ, કર્તવ્ય અને સદાચારના વિષયો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તે સર્વોચ્ચ સત્તા મેળવવા માટે બે કુટુંબ સમૂહો વચ્ચે થયેલા સંઘર્ષ વિશે પણ છે.

મહર્ષિ વેદવ્યાસ દ્વારા કલ્પાયેલ અને બોલાવવામાં આવેલ મહાભારત ભગવાન ગણેશ દ્વારા લખાયું હતું. તે અત્યાર સુધી લખાયેલા સૌથી લાંબા કાવ્યોમાંનું એક છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનિક અને ભક્તિપૂર્ણ સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં જીવનનાં ચાર લક્ષ્યો અથવા પુરુષાર્થ દર્શાવવામાં આવ્યા છે: ધર્મ (સદાચાર અને નૈતિક મૂલ્યો), અર્થ (સમૃદ્ધિ અને આર્થિક મૂલ્યો), કામ (આનંદ, પ્રેમ અને માનસિક મૂલ્યો) અને મોક્ષ (મુક્તિ, આધ્યાત્મિક મૂલ્યો અને આત્મસાક્ષાત્કાર). તેની સૌથી લાંબી આવૃત્તિમાં 1,00,000થી વધુ શ્લોકો અથવા 2,00,000થી વધુ અલગ કાવ્યપંક્તિઓ છે, જેમાં દરેક શ્લોક બે પંક્તિઓનો હોય છે, તેમજ લાંબા ગદ્યખંડો પણ છે.

મહાભારત માનવજીવનના લગભગ તમામ પાસાઓને આવરી લે છે અને લોકોને તે સમયના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પર્યાવરણને અસર કરનારી અસંગતતાઓ, મતભેદો અને વિવાદો વિશે યાદ અપાવે છે. તેથી, સમયાંતરે તેના ઊંડાણ અને રહસ્યમય વાસ્તવિકતાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

મહાભારતના સંદર્ભમાં પ્રારંભિક આર્થિક વિચાર

મહાભારત પ્રાચીન ભારતના મુખ્ય સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાંનું એક છે, જે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં પ્રારંભિક આર્થિક વિચાર વિશે માહિતી આપે છે. તેમાં એવા સંવાદો અને પ્રસંગો છે, જે આર્થિક સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારોને સ્પર્શે છે. તે કૌરવો અને પાંડવો નામના બે યુદ્ધરત કુટુંબોની કથા હોવા છતાં, તે તે સમયના રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક જીવન પર પણ પ્રકાશ પાડે છે.

મહાભારતમાં દર્શાવવામાં આવેલા આર્થિક વિચારોના મુખ્ય પાસાઓ નીચે મુજબ છે:

1. કર્તવ્ય અને જવાબદારી

ધર્મનો ખ્યાલ મહાભારતનું કેન્દ્ર છે અને તે આર્થિક વર્તનને પણ આવરી લે છે. મહાકાવ્યના લગભગ બધા પાત્રો પરિવારિક તથા આર્થિક દૃષ્ટિકોણથી પોતપોતાના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ નિભાવતા જોવા મળે છે. વ્યક્તિ શાસક હોય, મંત્રી હોય કે પરિવારનો સભ્ય હોય, રાજ્યના સંસાધનો અથવા ઘરગથ્થુ બાબતોના સંચાલનમાં તેના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ યોગ્ય રીતે નિભાવવામાં આવે છે.

2. રાજ્યનું વ્યવસ્થાપન

મહાભારત શાસન અને વહીવટ વિશે માહિતી આપે છે, જેમાં રાજાઓ દ્વારા આર્થિક વ્યવસ્થાપનનો પણ સમાવેશ થાય છે. શાસકો પાસેથી સંપત્તિનું સમાન વિતરણ જાળવવાની, પ્રજાનું કલ્યાણ સુનિશ્ચિત કરવાની અને આર્થિક સમૃદ્ધિને પ્રોત્સાહિત કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી. શાસન અને નીતિઓએ સમાજના ગરીબ વર્ગોની પણ કાળજી લેવી જોઈએ.

3. વેપાર અને વાણિજ્ય

આ મહાકાવ્ય પ્રાચીન ભારતીય સમાજમાં વેપાર અને વાણિજ્યના મહત્વને સ્વીકારે છે. મહાભારતના સમયમાં કૃષિ, વેપાર અને હસ્તકલા જેવી વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતી. તેમાં બજારો, વેપારીઓ અને વેપારમાર્ગોના ઉલ્લેખ મળે છે, જે આર્થિક વિનિમય દ્વારા વિવિધ પ્રદેશો વચ્ચેના પરસ્પર જોડાણને દર્શાવે છે.

4. સંપત્તિ અને દાન

મહાભારતના ગ્રંથો સંપત્તિ અને તેના યોગ્ય ઉપયોગના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. સંપત્તિ એકત્ર કરવી જ રાજાનું એકમાત્ર ધ્યેય નહોતું, પરંતુ સંપત્તિનો ઉપયોગ યોગ્ય હેતુ માટે થવો જોઈએ. તેમાં બ્રાહ્મણો અથવા

પુરોહિતોને સહાય, યજ્ઞોનું આયોજન અને સમાજને લાભ પહોંચાડતી દાનધર્મની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

5. નૈતિક વિચારણા

આર્થિક આચરણનું મૂલ્યાંકન ઘણીવાર નૈતિક સિદ્ધાંતોના માળખામાં કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિઓ પાસેથી પ્રામાણિકતા, અખંડિતતા અને ન્યાયીપણાં સાથે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. છેતરપિંડી, કપટ અથવા શોષણ જેવા અનૈતિક વર્તનની નિંદા કરવામાં આવે છે.

6. સામાજિક રચના અને આર્થિક ભૂમિકાઓ

મહાભારત પ્રાચીન ભારતની ક્રમબદ્ધ સામાજિક રચનાને દર્શાવે છે, જેમાં વિવિધ વર્ણોને અલગ આર્થિક ભૂમિકાઓ સોંપવામાં આવી હતી. બ્રાહ્મણો મુખ્યત્વે જ્ઞાન, અધ્યયન અને ધાર્મિક કર્તવ્યોમાં જોડાયેલા હતા. ક્ષત્રિયો શાસન અને સુરક્ષા માટે જવાબદાર હતા. વૈશ્યો વેપાર અને વાણિજ્ય સાથે જોડાયેલા હતા અને શૂદ્રો સેવા તથા શારીરિક શ્રમ કરતા હતા.

મહાભારતના દૃષ્ટિકોણથી આર્થિક વિચારોને સમજવાથી પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધ છબી મળે છે. આર્થિક સિદ્ધાંતો નૈતિક, સામાજિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોથી સમર્થિત હતા, જે વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોના આર્થિક વર્તન અને વ્યવહારોને આકાર આપતા હતા.

7 અર્થશાસ્ત્ર

અર્થશાસ્ત્રનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

અર્થશાસ્ત્રનો વ્યાપ અર્થતંત્ર કરતાં વધુ વિશાળ છે. તેમાં અનેક સામાજિક વિજ્ઞાનોનો સમાવેશ થાય છે. ‘અર્થશાસ્ત્ર’ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે, જે ‘આર્થિક વિજ્ઞાન’ અથવા ‘રાજકીય વિજ્ઞાન’ સાથે સંબંધિત છે. તેને સરળ રીતે ‘રાજ્યકારભાર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંક્ષેપમાં, અર્થશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે રાજ્યના શાસન સંબંધિત ગ્રંથ છે. તે રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્યના વહીવટ અને વિદેશી સંબંધો સાથે જોડાયેલા પ્રશ્નો અને કાર્યોની વ્યાપક ચર્ચા કરે છે. તે રાજા, શાસક અથવા નેતાને પોતાના રાજ્યના વિસ્તરણના સર્વોચ્ચ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિઓનું શિક્ષણ આપે છે.

શુક્ર અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે: “અર્થશાસ્ત્ર એવું વિજ્ઞાન છે, જે ધર્મગ્રંથોના ઉપદેશો અને કાયદાના નિયમો અનુસાર રાજાઓના કાર્યો અને વહીવટનું તેમજ યોગ્ય જીવનનિર્વાહના સાધનોનું વર્ણન કરે છે.”

અર્થશાસ્ત્રનો સંબંધ વિદ્વાન ચાણક્ય સાથે છે, જેને કૌટિલ્ય અથવા વિષ્ણુગુપ્ત તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે આશરે ઈસવીસન પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં લખાયું હતું. તેમના મતે અર્થશાસ્ત્ર એવો આર્થિક વિચાર છે, જે રાજનીતિશાસ્ત્ર અને વહીવટના સિદ્ધાંતો સાથે સંબંધિત છે. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આ રીતે આપે છે: "અર્થશાસ્ત્ર સંપત્તિનું વિજ્ઞાન છે."

અર્થશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં પ્રારંભિક આર્થિક વિચાર

અર્થશાસ્ત્ર રાજ્યકારભાર, શાસન અને અર્થતંત્ર અંગેનો પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથ છે. તે આર્થિક નીતિઓ અને વ્યવહારો સહિત રાજ્યની કાર્યપદ્ધતિ માટે એક વ્યાપક માળખું આપે છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવેલા આર્થિક વિચારોના મુખ્ય પાસાઓ નીચે મુજબ છે:

1. નૈતિક વિચારણા

અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે શાસન વ્યવહારુ અને નૈતિક હોવું જોઈએ, એટલે કે તે આર્થિક શાસન હોવું જોઈએ. તે શાસકો અને વહીવટકર્તાઓને રાજ્યની અંદર તથા બાહ્ય બાબતોમાં પ્રામાણિકતા, અખંડિતતા અને ન્યાયીપણાં સાથે વર્તવા માર્ગદર્શન આપે છે.

2. સંપત્તિ અને કલ્યાણ

અર્થશાસ્ત્ર અનુસાર આર્થિક નીતિઓનો હેતુ રાજ્ય અને તેની પ્રજાની સમૃદ્ધિ અને કલ્યાણ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. ગ્રંથમાં આર્થિક વૃદ્ધિ, સંપત્તિનું સંચય અને સંસાધનોનું સમાન વિતરણ પ્રોત્સાહિત કરતી નીતિઓ દર્શાવવામાં આવી છે. તે ગરીબોને રાહત અને જરૂરિયાતમંદોને સહાય સહિત સામાજિક કલ્યાણની યોજનાઓના મહત્વ પર પણ ભાર મૂકે છે.

3. અધિકારીઓની ભૂમિકા

અર્થશાસ્ત્ર રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રના કલ્યાણમાં વિવિધ અધિકારીઓ અને વિભાગોની ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓનું માળખું આપે છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નાણાં, કૃષિ, ઉદ્યોગ અને વેપાર જેવા અર્થતંત્રના જુદા-જુદા પાસાઓનું સંચાલન કરવા માટે સક્ષમ મંત્રીઓ અને વહીવટકર્તાઓની નિમણૂક કરવી જોઈએ.

4. રાજ્યનું નિયંત્રણ અને નિયમન

અર્થશાસ્ત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પર રાજ્યના મજબૂત નિયંત્રણ અને નિયમનનું સમર્થન કરે છે. તે રાજા અથવા શાસકને કૃષિ, વેપાર, ઉદ્યોગ અને કરવેરા સહિત અર્થતંત્રના તમામ પાસાઓનું સંચાલન કરવા માટે ધ્યાન આપવા પર ભાર મૂકે છે.

5. કરવેરો અને રાજ્યની આવક

કરવેરો રાજ્ય માટે આવક ઊભી કરવાનું સાધન છે, જેથી રાજ્યનું સુચારુ સંચાલન થઈ શકે અને તેની જવાબદારીઓ પૂરી થઈ શકે. અર્થશાસ્ત્રમાં કૃષિ ઉત્પાદન, વેપાર વ્યવહારો, કારીગરો અને વેપારીઓ પર લગાવવામાં આવતા વિવિધ કર, વસૂલાત અને શુલ્કોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

6. વેપાર અને વાણિજ્ય

અર્થશાસ્ત્ર રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રની આર્થિક સમૃદ્ધિ માટે વેપાર અને વાણિજ્યના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. બજારોનું નિયમન, વેપારમાર્ગોનું પ્રોત્સાહન અને ન્યાયી વ્યવહારો સાથે વેપાર અને વાણિજ્યને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

અર્થશાસ્ત્રના દૃષ્ટિકોણથી આર્થિક વિચારોને સમજવાથી આર્થિક શાસન, આર્થિક નીતિઓ, પ્રામાણિકતા અને રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રની સ્થિરતા માટે વ્યવસ્થિત અને વ્યવહારુ અભિગમ મળે છે. તેનો હેતુ ભારતીય પરંપરામાં રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રનું સમગ્ર કલ્યાણ છે.

નોંધ: અર્થશાસ્ત્ર વિશે વધુ વર્ણન આગળના ભાગમાં 'કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર' હેઠળ આપવામાં આવ્યું છે.

તમારી પ્રગતિ તપાસો–2

1. _____ મુખ્યત્વે નૈતિકતા, આચારશાસ્ત્ર, કાયદો અને શાસન સાથે સંબંધિત હતું.

(અ) અર્થ-મીમાંસા

(બ) ધનશાસ્ત્ર

(ક) અર્થશાસ્ત્ર

(ડ) ધર્મશાસ્ત્ર

2. ધર્મશાસ્ત્રો વૈદિક સાહિત્ય પરંપરાના ગ્રંથો છે, જેમ કે _____.

(અ) ઋગ્વેદ

(બ) યજુર્વેદ

(ક) સામવેદ

(ડ) ઉપરોક્ત તમામ

3. _____નો અર્થ પ્રાચીન પરંપરાઓ અથવા જાતિના આચરણનું પાલન થાય છે.

(અ) આચાર

(બ) વ્યવહાર

(ક) પ્રાયશ્ચિત્ત

(ડ) કર્મફળ

4. _____નો અર્થ કાયદો અને શાસનની પ્રથા થાય છે.

(અ) આચાર

(બ) વ્યવહાર

(ક) પ્રાયશ્ચિત્ત

(ડ) કર્મફળ

5. _____નો અર્થ પાપશુદ્ધિ માટેની પ્રક્રિયા અને પ્રાયશ્ચિત્તના નિયમો થાય છે.

(અ) આચાર

(બ) વ્યવહાર

(ક) પ્રાયશ્ચિત્ત

(ડ) કર્મફળ

6. _____નો અર્થ કાર્યોનાં પરિણામો થાય છે.

(અ) આચાર

(બ) વ્યવહાર

(ક) પ્રાયશ્ચિત્ત

(ડ) કર્મફળ

7. રાજા અથવા શાસક પાસેથી ન્યાયનું વહીવટ કરીને, સંપત્તિના અધિકારોનું રક્ષણ કરીને અને ન્યાયસંગત કરવેરા તથા વેપાર અને વાણિજ્યના નિયમન દ્વારા આર્થિક સ્થિરતા જાળવીને ધર્મનું પાલન કરવાની અપેક્ષા _____ મુજબ રાખવામાં આવતી હતી.

(અ) કર્તવ્ય અને ધર્મ

(બ) નૈતિક આચરણ

(ક) રાજ્યની ભૂમિકા

(ડ) વેપાર અને વાણિજ્ય

૮. વ્યક્તિઓ પાસેથી આર્થિક વ્યવહારોમાં પ્રામાણિકતા, અખંડિતતા અને ન્યાયીપણાંના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાની અને શોષણ તથા બેઇમાનીથી દૂર રહેવાની અપેક્ષા _____ મુજબ રાખવામાં આવતી હતી.

(અ) કર્તવ્ય અને ધર્મ

(બ) નૈતિક આચરણ

(ક) રાજ્યની ભૂમિકા

(ડ) વેપાર અને વાણિજ્ય

૯. _____ ન્યાયી વેપારનું આચરણ, વિવાદોનું નિરાકરણ અને કરારોના અમલ માટે માર્ગદર્શિકા આપે છે.

(અ) કર્તવ્ય અને ધર્મ

(બ) નૈતિક આચરણ

(ક) રાજ્યની ભૂમિકા

(ડ) વેપાર અને વાણિજ્ય

૧૦. _____માં નૈતિક, સામાજિક અને આર્થિક જવાબદારીઓનો સમાવેશ થાય છે.

(અ) કર્તવ્ય અને ધર્મ

(બ) નૈતિક આચરણ

(ક) રાજ્યની ભૂમિકા

(ડ) વેપાર અને વાણિજ્ય

૧૧. _____માં ધાર્મિક સંસ્થાઓને સહાય, જરૂરિયાતમંદોની મદદ અને જાહેર કલ્યાણના પ્રોજેક્ટોમાં યોગદાનનો સમાવેશ થાય છે.

(અ) નૈતિક આચરણ

(બ) રાજ્યની ભૂમિકા

(ક) વેપાર અને વાણિજ્ય

(ડ) સંપત્તિ અને દાન

૧૨. તેને સરળ રીતે 'રાજ્યકારભાર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(અ) અર્થ-મીમાંસા

(બ) ધનશાસ્ત્ર

(ક) અર્થશાસ્ત્ર

(ડ) ધર્મશાસ્ત્ર

13. મહાભારતમાં દર્શાવવામાં આવેલા આર્થિક વિચારના મુખ્ય પાસાઓમાંથી _____માં મહાકાવ્યના તમામ પાત્રો પરિવારિક તથા આર્થિક દૃષ્ટિકોણથી પોતાના કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ નિભાવતા દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

(અ) રાજ્યનું વ્યવસ્થાપન

(બ) કર્તવ્ય અને જવાબદારીઓ

(ક) વેપાર અને વાણિજ્ય

(ડ) સંપત્તિ અને દાન

14. મહાભારતમાં દર્શાવવામાં આવેલા આર્થિક વિચારના મુખ્ય પાસાઓમાંથી _____માં બજારો, વેપારીઓ અને વેપારમાર્ગોના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, જે આર્થિક વિનિમય દ્વારા વિવિધ પ્રદેશોના પરસ્પર જોડાણને દર્શાવે છે.

(અ) રાજ્યનું વ્યવસ્થાપન

(બ) કર્તવ્ય અને જવાબદારીઓ

(ક) વેપાર અને વાણિજ્ય

(ડ) સંપત્તિ અને દાન

15. તે મુખ્યત્વે શુક્રાચાર્ય દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલા રાજ્યકારભાર, શાસન અને અર્થતંત્ર સાથે સંબંધિત છે.

(અ) ધર્મશાસ્ત્ર

(બ) શુક્રનીતિ

(ક) અર્થશાસ્ત્ર

(ડ) મહાભારત

16. શુક્રાચાર્યના મતે, સમાજમાં સામાજિક વ્યવસ્થા જાળવવા માટે _____ એક આવશ્યક પાસું છે.

(અ) નીતિ

(બ) વ્યાકરણ

(ક) તર્ક

(ડ) વેદાંત

જવાબો

1. (S)
2. (S)
3. (અ)
4. (બ)
5. (ક)
6. (S)
7. (ક)
8. (બ)
9. (S)
10. (અ)
11. (S)
12. (ક)
13. (બ)
14. (ક)
15. (બ)
16. (અ)

Unit 2 Introduction of Indian Economics and Business Model

એકમ 2: ભારતીય આર્થિક અને વ્યવસાયિક મોડેલનો પરિચય

- અર્થશાસ્ત્ર અંગે કૌટિલ્યના વિચારો
- કૌટિલ્યનો રાજ્યનો સમાંગ સિધ્ધાંત
- ભારતના વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં કૌટિલ્યના આર્થિક વિચારો
- વૈશ્વિક જીડીપીના સંદર્ભમાં કૌટિલ્યના આર્થિક વિચારો
- મૂડીવાદ અને કોમવાદથી આગળ
- ધાર્મિકવાદ
- સામાજિક મૂડી તરીકે જાતિ
- કાળું નાણું અને કર સ્વર્ગ

8 'કૌટિલ્ય'નો સંક્ષિપ્ત પરિચય

વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્યનો જન્મ ઇસવીસન પૂર્વે 350માં થયો હતો. તેઓ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતના તક્ષશિલા શહેરમાં મોટા થયા હતા. કૌટિલ્યને ચાણક્ય તરીકે પણ ઓળખવામાં આવતા હતા. 'ચાણક્ય' નામ તેમના પિતા ઋષિ ચણકના પુત્ર હોવાના કારણે મળેલું હતું. તેઓ વિદ્વાન હતા અને પ્રસિદ્ધ તક્ષશિલા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. વધુ જ્ઞાન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે તેઓ મગધ સામ્રાજ્યની રાજધાની પાટલિપુત્ર ગયા, જેને હાલમાં બિહારની રાજધાની પટના તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પાટલિપુત્રમાં તેઓ વિભાગના વડા બન્યા અને સમ્રાટ ધનાનંદની દાનશાળાનું સંચાલન કર્યું. ત્યાં તેઓ ચંદ્રગુપ્તના સંપર્કમાં આવ્યા, જે અનાથ હતો અને પશુપાલક પરિવારે ઉછેર્યો હતો. કૌટિલ્યે તેને તક્ષશિલામાં શિક્ષણ અપાવવાની વ્યવસ્થા કરી. આઠ વર્ષ પછી ચંદ્રગુપ્ત અને કૌટિલ્ય પાટલિપુત્ર પરત ફર્યા અને પૂર્વમાં નંદ વંશ તથા પશ્ચિમમાં ગ્રીક ક્ષત્રપોને પરાજિત કરીને ધનાનંદને સત્તા પરથી દૂર કર્યો. ત્યારબાદ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને સમ્રાટ બનાવવામાં આવ્યો અને કૌટિલ્ય સલાહકાર તથા મુખ્યમંત્રી બન્યા. રાજદ્વારી કૌશલ્ય અને રાજકીય વ્યૂહરચનામાં નિષ્ણાત હોવાને કારણે તેઓ કૌટિલ્ય તરીકે જાણીતા બન્યા.

કૌટિલ્યે સંસ્કૃતમાં 'અર્થશાસ્ત્ર' નામનો ગ્રંથ લખ્યો, જેનો અર્થ "ભૌતિક લાભનું વિજ્ઞાન" અથવા "રાજકીય અર્થતંત્રનું વિજ્ઞાન" થાય છે. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર કોઈ એક વિશિષ્ટ રાજા અથવા સમ્રાટ માટે નહીં, પરંતુ સામાન્ય રીતે તમામ શાસકો માટે લખાયેલું હતું. આ રાજકીય અર્થતંત્રના પૂર્વ-શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનમાં સૌથી મહાન યોગદાન હતું. કૌટિલ્યના આર્થિક વિચારો કદાચ વિશ્વના સૌથી પ્રાચીન આર્થિક વિચારોમાંના એક હતા. આ ગ્રંથ વધુ શૈક્ષણિક અને સર્વવ્યાપક સ્વરૂપનો હતો અને તેમાં તે સમયની કોઈ વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નહોતો. કૌટિલ્યનું ધ્યાન રાજ્યવહીવટ, શાસકની સત્તાની સતતતા માટે માર્ગદર્શન અને રાજ્યના આર્થિક સંગઠન પર હતું.

9 અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ

'અર્થશાસ્ત્ર' બે શબ્દોથી બનેલું છે: 'અર્થ'નો અર્થ પૈસા અને 'શાસ્ત્ર'નો અર્થ વિજ્ઞાન થાય છે. તેથી અર્થશાસ્ત્ર એટલે પૈસા સાથે સંબંધિત વિજ્ઞાન. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર પ્રાચીન ભારતીય આર્થિક વિચારો પરનું સૌથી વિશ્વસનીય કાર્ય માનવામાં આવે છે.

અર્થશાસ્ત્ર પવિત્ર અને ધાર્મિક તેમજ ધર્મનિરપેક્ષ ગ્રંથોમાં હજારો વર્ષથી જોવા મળતા આર્થિક વિચારોના તત્ત્વોની પરાકાષ્ઠા હતું. અર્થશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં આર્થિક ચર્ચાનો વિકાસ શાસ્ત્રીય ગ્રીક અર્થશાસ્ત્રની તુલનામાં ઘણો વધારે થયો હતો. કૌટિલ્યના મતે અર્થશાસ્ત્રનો હેતુ આર્થિક અને રાજકીય સ્થિરતા તથા કેન્દ્રિય વહીવટી વ્યવસ્થાને જાળવતા માર્ગદર્શક ગ્રંથ તરીકે કાર્ય કરવાનો હતો.

10 અર્થશાસ્ત્ર અંગે કૌટિલ્યના વિચારો

કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રમાં રાજકીય અર્થતંત્ર અને તેના વ્યવહારુ ઉપયોગોની ચર્ચા કરી છે. અર્થશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં તેમણે રાજકારણ, વહીવટ અને અર્થતંત્ર વિશે લખ્યું છે. તેને અધિકરણો, અધ્યાયો અને શ્લોકોમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથને 'રાજકીય અર્થતંત્રનું વિજ્ઞાન' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે તે સમયના આર્થિક અને રાજકીય વિચારોનું પ્રમાણભૂત વર્ણન આપે છે. તેમાં તે સમયમાં પ્રચલિત કાયદા, કૃષિ વગેરે વિશેની માહિતી પણ છે અને જ્ઞાની તથા સદાચારી રાજા માટે જરૂરી ગુણો અને શિસ્તની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રંથ આર્થિક સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારના દરેક પાસાને આવરી લે છે. તેમાં વહીવટી પ્રક્રિયાઓ, રાજાઓ, મંત્રીઓ અને સરકારી અધિકારીઓનાં કર્તવ્યોનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

કૌટિલ્યના મુખ્ય આર્થિક વિચારો સંપત્તિ, વાર્તા, કૃષિ અને પશુપાલન, શ્રમનું ગૌરવ, વેપાર, મૂલ્ય, જાહેર નાણાં, વસ્તી, ગુલામી, કલ્યાણકારી રાજ્ય, સામાજિક સુરક્ષા, બજાર અને નગર આયોજન સાથે સંબંધિત હતા.

1. સંપત્તિ

કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રને સંપત્તિના સર્જન સાથે જોડ્યું હતું. સંપત્તિ વિશે સમજાવતા કૌટિલ્ય જણાવે છે કે સુખનું મૂળ ધર્મ છે, ધર્મનું મૂળ અર્થ છે, અર્થનું મૂળ યોગ્ય શાસન છે, યોગ્ય શાસનનું મૂળ આંતરિક સંયમ પરની વિજય છે, આંતરિક સંયમ પરની વિજયનું મૂળ વિનમ્રતા છે અને વિનમ્રતાનું મૂળ વૃદ્ધોની સેવા છે.

2. વાર્તા

તે સમયમાં 'વાર્તા' અથવા 'વાર્થા' શબ્દનો અર્થ રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર થતો હતો. તે સમયનું રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર કૃષિ, પશુપાલન અને વેપારથી બનેલું હતું. જોકે, પછીથી નાણાં ધિરાણ અને કારીગરીને પણ વાર્તામાં સામેલ કરવામાં આવ્યા. તેથી રાજાઓ પાસે વાર્તા અથવા અર્થશાસ્ત્રનું યોગ્ય જ્ઞાન હોવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી.

3. કૃષિ અને પશુપાલન

તે સમયમાં કૃષિ અર્થતંત્રનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઘટક અને સમાજનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. તેમાં પશુપાલનનો પણ સમાવેશ થતો હતો. જીવનનિર્વાહનાં મુખ્ય સાધનો કૃષિ, પશુપાલન અને વાણિજ્ય હતાં. કૃષિ, પશુપાલન અને વેપારના વિકાસ માટે રાજ્ય અને સમુદાય બંને જવાબદાર હતા.

4. મૂલ્ય અને વેપાર

તે સમયે ભારતમાં મુક્ત વેપાર હતો. વસ્તુનું મૂલ્ય સમય અને સ્થળ અનુસાર નક્કી થતું હતું. જે વસ્તુઓનું વિનિમય થઇ શકતું ન હતું, તેમનું કોઈ મૂલ્ય માનવામાં આવતું નહોતું. કૌટિલ્યે વેપારની સમસ્યાઓ પર વધુ ભાર મૂક્યો હતો.

5. વસ્તી

તે સમયમાં મોટી વસ્તી કોઈ સમસ્યા નહોતી, કારણ કે નાના રાજ્યો વચ્ચે સતત યુદ્ધોને કારણે વસ્તી યોગ્ય મર્યાદાથી વધુ વધી શકતી નહોતી. બીજું કારણ એ હતું કે તબીબી સુવિધાઓના અભાવે મોટી સંખ્યામાં લોકોનાં મૃત્યુ થતાં હતાં.

6. શ્રમ અને જાતિ

પ્રાચીન ભારતમાં જાતિવ્યવસ્થા પ્રચલિત હતી. કૌટિલ્યે દરેક પ્રકારના શ્રમને મહત્વ આપ્યું હતું. તેમણે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે કૃષિ અને વેપાર જેવી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓએ પુરુષોને મદદ કરવી જોઈએ.

7. કલ્યાણકારી રાજ્ય

સારા શાસન વિશેના કૌટિલ્યના વિચારોનો હેતુ લોકોનું કલ્યાણ કરવાનો હતો. કૌટિલ્યના મતે રાજાનું સુખ તેની પ્રજાના સુખ અને કલ્યાણમાં રહેલું છે. રાજાએ જે પોતાને ગમે તેને સારું ન માનવું જોઈએ, પરંતુ જે પ્રજાને સુખી કરે તેને સારું માનવું જોઈએ. અંતે રાજ્યનું કાર્ય લોકોના જીવનનું નિયમન કરીને તેમનું કલ્યાણ વધારવાનું અને વેપાર, કૃષિ, સિંચાઈ, ખાણો, પશુ કલ્યાણ વગેરેના વિકાસ માટે સહાય આપવાનું હતું.

8. ખાનગી સંપત્તિ

ખાનગી સંપત્તિની સંસ્થાને સમર્થન આપવામાં આવ્યું હતું.

8. ખાનગી સંપત્તિ

પ્રાચીન આર્થિક વિચારકો દ્વારા ખાનગી સંપત્તિની સંસ્થાને સમર્થન આપવામાં આવ્યું હતું. વ્યક્તિ અને પરિવાર જમીનના માલિક બની શકતા હતા અને જમીન પરનો અધિકાર હસ્તાંતરિત તથા વેચાણયોગ્ય હતો. રાજ્યને ઉપકર અને દંડ વસૂલવાનો અધિકાર હતો.

9. ઉત્પાદન અને ઉપભોગ

જમીનને તમામ સંપત્તિનો મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત માનવામાં આવતી હતી. ઉત્પાદન અને ઉપભોગ માટે ચાર સ્ત્રોત જમીન, શ્રમ, મૂડી અને સંગઠન હતા. તેથી વેપાર, કૃષિ, સિંચાઈ, ખાણકામ વગેરેને સહાય આપી પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવતાં હતાં.

10. જાહેર નાણાં

જમીન મહેસૂલ કરવેરાનો મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત હતો. મુખ્યત્વે કર વસૂલાતમાં બે સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવામાં આવતું હતું. પ્રથમ, કર વર્ષમાં એક વખત વસૂલવો જોઈએ અને તે ભારરૂપ ન બનવો જોઈએ. બીજું, કર ચૂકવવાની ક્ષમતા અનુસાર કર વસૂલવો જોઈએ.

કૌટિલ્યની કરવેરા યોજનામાં કરદાતા દ્વારા ત્યાગ, કરદાતાને સીધો લાભ, આવકનું પુનર્વિતરણ અને ઇચ્છિત રોકાણ માટે કર પ્રોત્સાહનો જેવા તત્ત્વોનો સમાવેશ થતો હતો. કૌટિલ્યની કરવેરા પદ્ધતિ બહુવિધ હતી અને તેમાં ઘણા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો હતા.

તે મુજબ કર ભારે અથવા અતિશય લાગવો ન જોઈએ, કરવેરામાં વધારો ધીમે ધીમે લાવવો જોઈએ, યોગ્ય સ્થળ, સમય અને સ્વરૂપમાં કર લાદવો જોઈએ, કરનું સ્તર ન્યાયસંગત અને વાજબી હોવું જોઈએ અને રાજ્યની કર લાદવાની સત્તા મર્યાદિત હોવી જોઈએ.

તેમના મતે સરકારે મધમાખી જે રીતે ફૂલમાંથી યોગ્ય માત્રામાં મધ લે છે અને બંને જીવિત રહે છે તે રીતે કર વસૂલવો જોઈએ. કૌટિલ્યે ખાધવાળા બજેટને પૂર્ણ કરવા માટે ફરજિયાત ધિરાણ લેવાનું સૂચન કર્યું હતું.

11. નગર આયોજન

નગર આયોજનમાં રસ્તાઓ અને માર્ગો જેવી આધારભૂત સુવિધાઓનું કાળજીપૂર્વક આયોજન, શહેરના વિસ્તારોનું ઉપવિભાજન તેમજ સ્વચ્છતા જાળવવા અને આગથી બચાવ માટે યોગ્ય ભાર મૂકવામાં આવતો હતો.

12. સામાજિક સુરક્ષા

કૌટિલ્યે ભાર મૂક્યો હતો કે નબળા અને વૃદ્ધ લોકોનું રક્ષણ કરવું, બેરોજગારોને રોજગાર આપવો અને ગરીબગૃહો તથા દાનકારી સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરવી રાજ્યની મુખ્ય ફરજ હતી.

13. ગુલામી

કૌટિલ્ય ગુલામીના વિરોધમાં હતા અને તેમણે શૂદ્રોને નાગરિક અધિકારો આપવાનું સમર્થન કર્યું હતું. તેમના મતે કોઈ માલિક સ્ત્રી ગુલામને નિર્વસ્ત્ર થવા માટે મજબૂર કરી શકતો નહોતો તેમજ તેને નુકસાન પહોંચાડી કે અપમાનિત કરી શકતો નહોતો.

તેમણે માનવીય મૂલ્યોને મહત્વ આપ્યું હતું. કૌટિલ્ય માત્ર નાગરિકોના ભૌતિક અને શારીરિક કલ્યાણ અંગે જ ચિંતિત નહોતા, પરંતુ લોકોના નૈતિક કલ્યાણ અંગે પણ ચિંતિત હતા.

14. બજાર

તે સમયમાં બજારમાં પુરવઠાનો મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત કૃષિ અને ખેતીની જમીન હતો. કૌટિલ્યે જમીનની ગુણવત્તામાં રહેલી વિવિધતાને માન્યતા આપી હતી, જે વરસાદ, અલગ પાક માટે જમીનની અનુકૂળતા અને વસ્તી ઘનતા પર આધારિત હતી.

11 કૌટિલ્યનો રાજ્યનો સપ્તાંગ સિદ્ધાંત

'સપ્તાંગ' શબ્દ સાત અંગો, ઘટકો અથવા તત્ત્વો દર્શાવે છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર રાજ્ય અથવા સુશાસિત સામ્રાજ્ય સાત જરૂરી અંગો અથવા તત્ત્વોથી બનેલું હોય છે, જે તેની સ્થિરતા અને સમૃદ્ધિમાં યોગદાન આપે છે.

સપ્તાંગમાં સ્વામી, અમાત્ય, જનપદ, દુર્ગ, કોષ, દંડ અને મિત્રનો સમાવેશ થાય છે.

1. સ્વામી

રાજાને સ્વામી અથવા શાસક માનવામાં આવે છે અને તે રાજ્યની કેન્દ્રીય વ્યક્તિ છે. મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લેવા, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા, રાજ્યનું રક્ષણ કરવા અને લોકોનું કલ્યાણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે સ્વામી જવાબદાર હોય છે.

2. અમાત્ય

અમાત્ય મંત્રીઓ અથવા સલાહકારો હોય છે, જેઓ શાસનમાં રાજાને મદદ કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેમની ભૂમિકા રાજાને સલાહ આપવાની અને સૌથી મહત્વપૂર્ણ રીતે પોતાની ચર્ચાઓની ગુપ્તતા જાળવવાની હોય છે.

3. જનપદ

જનપદનો અર્થ લોકો અને રાજ્યના પ્રદેશથી થાય છે. કૌટિલ્યના મતે રાજ્યનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ હોવો જોઈએ અને તેમાં પૂરતા જંગલો, નદીઓ, પર્વતો, ખનિજો, વન્યજીવન વગેરે હોવા જોઈએ. લોકો પોતાના રાજા પ્રત્યે વફાદાર, મહેનતુ, શિસ્તબદ્ધ, ધાર્મિક, માતૃભૂમિ માટે લડવા તૈયાર અને નિયમિત રીતે કર ચૂકવનારા હોવા જોઈએ.

4. દુર્ગ

દુર્ગનો અર્થ કિલ્લેબંધી થાય છે. તે રાજ્યના રક્ષણ અને સુરક્ષાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી રક્ષણાત્મક રચનાઓ છે. બાહ્ય હુમલાઓ સામે રક્ષણ અને આંતરિક સ્થિરતા જાળવવા માટે મજબૂત કિલ્લો ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે.

5. કોષ

કોષનો અર્થ રાજ્યના ખજાનાથી થાય છે, જે રાજ્યની આર્થિક શક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેમાં નાણાકીય સાધનો, મહેસૂલની વસૂલાત અને આધારભૂત સુવિધાઓનો વિકાસ, સંરક્ષણ તથા કલ્યાણકારી યોજનાઓ સહિત રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓને સહાય કરવા માટે નાણાંનું સંચાલન સામેલ છે.

6. દંડ

દંડનો અર્થ સૈન્ય અથવા સશસ્ત્ર દળોથી થાય છે, જે રાજ્યને બાહ્ય આક્રમણથી બચાવવા અને આંતરિક વ્યવસ્થા જાળવવા માટે જરૂરી છે. તેઓ રાજાની સત્તા સુનિશ્ચિત કરે છે અને રાજ્યના હિતોનું રક્ષણ કરે છે.

7. મિત્ર

મિત્રનો અર્થ રાજ્યની સુરક્ષા અને સમૃદ્ધિ માટે મહત્વપૂર્ણ ગઠબંધનથી થાય છે. રાજદ્વારી સંબંધો જાળવવા, વ્યૂહાત્મક ગઠબંધનો સ્થાપિત કરવા અને વેપારમાં જોડાવાથી રાજ્યના પ્રભાવ અને સ્થિરતામાં યોગદાન મળે છે.

12 ભારતના વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં કૌટિલ્યના આર્થિક વિચારો

ઉપર ચર્ચા કર્યા મુજબ કૌટિલ્યનું 'અર્થશાસ્ત્ર' રાજ્યકારભાર, અર્થતંત્ર અને સૈન્ય વ્યૂહરચના અંગેનો એક વ્યાપક ગ્રંથ છે. ભારતના સંદર્ભમાં તે કરવેરો, વેપાર અને વાણિજ્ય, કૃષિ, જાહેર કાર્યો, આધારભૂત સુવિધાઓ અને રાજકોષીય નીતિ પર ભાર મૂકે છે.

તેમણે જણાવ્યું હતું કે કરવેરો રાજ્ય માટે આવક ઊભી કરવાનું સાધન છે, પરંતુ તે પ્રગતિશીલ હોવો જોઈએ. વધુ આવક ધરાવતા લોકો વધુ કર ચૂકવે. આર્થિક વૃદ્ધિમાં અવરોધ ન આવે અને લોકોનું કલ્યાણ સુનિશ્ચિત થાય તે માટે કરવેરામાં સંતુલન રાખવું જરૂરી છે.

રાષ્ટ્રની આર્થિક સમૃદ્ધિ માટે વેપાર અને વાણિજ્ય ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. તેથી કૌટિલ્યે સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને ધ્યાનમાં લેતી નીતિઓને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. તેમાં વેપારમાર્ગો, બજારો અને વેપારી વ્યવહારોનું નિયમન સામેલ હતું. તેમણે ન્યાયી સ્પર્ધા સુનિશ્ચિત કરવા માટે સ્થિર ભાવ જાળવવા અને એકાધિકારને રોકવાના મહત્વ પર પણ ભાર મૂક્યો હતો.

ભારતીય અર્થતંત્ર કૃષિ પર મોટા પ્રમાણમાં આધારિત છે. કૌટિલ્યે કૃષિ ઉત્પાદકતા, સિંચાઈ, જમીન સુધારણા અને ખેડૂતોને શોષણથી બચાવવા માટેની નીતિઓ રજૂ કરી હતી. કૌટિલ્યે આર્થિક સ્થિરતા માટે સ્થિર નાણાકીય વ્યવસ્થાનું મહત્વ સ્વીકાર્યું હતું. મોંઘવારી રોકવા અને નાણાકીય વ્યવસ્થાની અખંડિતતા જાળવવા માટે યોગ્ય નીતિઓ બનાવવી જોઈએ.

રાષ્ટ્રનો સમગ્ર વિકાસ જાહેર કાર્યો અને આધારભૂત સુવિધાઓ પર આધારિત છે. તેમણે પરિવહન અને વાણિજ્યને સુગમ બનાવવા માટે રસ્તા, પુલ અને જળમાર્ગો જેવા પ્રોજેક્ટોમાં સરકારી રોકાણ પર ભાર મૂક્યો હતો.

કૌટિલ્ય રાજ્યની નાણાકીય સ્થિરતા જાળવવા માટે સમજદારીપૂર્ણ રાજકોષીય વ્યવસ્થાપનમાં વિશ્વાસ રાખતા હતા. તેમણે બિનજરૂરી ખર્ચ અને ભ્રષ્ટાચાર રોકવા માટે બજેટ, હિસાબ અને ઓડિટની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો હતો.

13 વૈશ્વિક જીડીપીના સંદર્ભમાં કૌટિલ્યના આર્થિક વિચારો

'અર્થશાસ્ત્ર'માં કૌટિલ્યના આર્થિક વિચારો વૈશ્વિક અર્થતંત્ર કરતાં પ્રાચીન ભારતના સંદર્ભમાં હતા. જોકે, તેમના શિક્ષણના કેટલાક સિદ્ધાંતોને વિસ્તૃત કરીને આધુનિક સંદર્ભમાં વૈશ્વિક જીડીપીના ખ્યાલ પર લાગુ કરી શકાય છે.

- આધુનિક સંદર્ભમાં ન્યાયી સ્પર્ધા સાથે વેપાર અને વાણિજ્ય વૈશ્વિકીકરણ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના વિસ્તરણ માટે જરૂરી છે.
- વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં વિશ્વભરના દેશો આર્થિક વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપવા, મોંઘવારીનું નિયમન કરવા અને જાહેર નાણાંનું સંચાલન કરવા માટે રાજકોષીય નીતિઓ અપનાવી શકે છે.

- આધુનિક વિશ્વમાં પરિવહન નેટવર્ક, સંચાર વ્યવસ્થા અને ઊર્જા સુવિધાઓ જેવી આધારભૂત સુવિધાઓમાં રોકાણ ઉત્પાદકતા અને વૃદ્ધિમાં યોગદાન આપે છે. સરહદપાર વેપાર અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને સરળ બનાવી તે વૈશ્વિક જીડીપી પર સકારાત્મક અસર કરી શકે છે.
- મોંઘવારી રોકવા અને અર્થતંત્રની અખંડિતતા જાળવવા માટે સ્થિર નાણાકીય વ્યવસ્થા ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. તેથી વિશ્વભરની કેન્દ્રીય બેન્કો અને નાણાકીય સત્તાઓ ભાવસ્થિરતા અને નાણાકીય અખંડિતતા જાળવવા માટે કાર્ય કરી શકે છે.
- સ્વતંત્ર રાજ્યમાં સુશાસન અને વ્યૂહાત્મક ગઠબંધનોને વૈશ્વિક સ્તરે લાગુ કરી શકાય છે. દેશો વચ્ચેનો આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર, વેપાર કરારો અને રાજદ્વારી સંબંધોને આધુનિક દૃષ્ટિકોણથી જોઈને પરસ્પર જોડાયેલા અને પરસ્પર નિર્ભર વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં તેમનું મહત્વ સમજી શકાય છે.

તમારી પ્રગતિ તપાસો–૩

1. _____ના સાહિત્યમાં આર્થિક ચર્ચાનો વિકાસ શાસ્ત્રીય ગ્રીક અર્થશાસ્ત્રમાં જોવા મળતા વિકાસ કરતાં ઘણો વધુ થયો હતો.

(અ) અર્થ-મીમાંસા

(બ) ધનશાસ્ત્ર

(ક) અર્થશાસ્ત્ર

(ડ) ધર્મશાસ્ત્ર

2. કૌટિલ્યના મતે _____નો હેતુ આર્થિક અને રાજકીય સ્થિરતા તથા કેન્દ્રીકૃત વહીવટી વ્યવસ્થાને જાળવતા માર્ગદર્શક ગ્રંથ તરીકે કાર્ય કરવાનો હતો.

(અ) અર્થ-મીમાંસા

(બ) ધનશાસ્ત્ર

(ક) અર્થશાસ્ત્ર

(ડ) ધર્મશાસ્ત્ર

3. કૌટિલ્યના મુખ્ય આર્થિક વિચારોમાં _____ વિશે તેમણે અર્થશાસ્ત્રને સંપત્તિના સર્જન તરીકે સમજાવ્યું હતું.

(અ) વેપાર

(બ) મૂલ્ય

(ક) જાહેર નાણાં

(ડ) સંપત્તિ

4. કૌટિલ્યના મુખ્ય આર્થિક વિચારો અનુસાર રાજાઓ પાસે _____ અથવા અર્થશાસ્ત્રનું યોગ્ય જ્ઞાન હોવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી.

(અ) વાર્તા

(બ) વેપાર

(ક) મૂલ્ય

(ડ) જાહેર નાણાં

5. કૌટિલ્યના મુખ્ય આર્થિક વિચારોમાં _____ મુજબ કર ચૂકવવાની ક્ષમતા અનુસાર કર લાદવો જોઈએ.

(અ) વાર્તા

(બ) વેપાર

(ક) મૂલ્ય

(ડ) જાહેર નાણાં

6. _____ એવું ગઠબંધન છે, જે રાજ્યની સુરક્ષા અને સમૃદ્ધિ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

(અ) દુર્ગ

(બ) કોષ

(ક) દંડ

(ડ) મિત્ર

7. _____માં ખજાનાનો સમાવેશ થાય છે, જે રાજ્યની આર્થિક શક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

(અ) દુર્ગ

(બ) કોષ

(ક) દંડ

(ડ) મિત્ર

જવાબો

1. (ક)
2. (ક)

3. (S)
4. (અ)
5. (S)
6. (S)
7. (બ)

14 મૂડીવાદ

મૂડીવાદ એક એવી આર્થિક વ્યવસ્થા છે, જે ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી અને નફા માટેના તેમના સંચાલન પર આધારિત છે. તે એવી આર્થિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા પણ છે, જેમાં વેપાર અને ઉદ્યોગ પર નફા માટે ખાનગી માલિકોનું નિયંત્રણ હોય છે.

મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં કારખાનાં, ખાણો અને રેલમાર્ગો જેવી મૂડી સંપત્તિ ખાનગી માલિકીની અને નિયંત્રણ હેઠળ હોઈ શકે છે. જોકે, શ્રમને નાણાકીય વેતન આપીને ખરીદવામાં આવે છે, મૂડીલાભ ખાનગી માલિકોને મળે છે અને ભાવો સ્પર્ધાત્મક ઉપયોગો વચ્ચે મૂડી અને શ્રમનું વિતરણ કરે છે.

ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

મૂડીવાદનો ઉદ્ભવ યુરોપિયન પુનર્જાગરણ અને 16મી સદીમાં વેપારના વિસ્તરણના સંદર્ભમાં થયો હતો. 18મી અને 19મી સદીની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ દરમિયાન તેનો વધુ વિકાસ થયો, જ્યારે તકનીકી પ્રગતિ અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન દ્વારા અર્થતંત્રોમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું.

15 મૂડીવાદની મુખ્ય વિશેષતાઓ

1. ખાનગી સંપત્તિ

વ્યક્તિઓ અને વ્યવસાયોને સંપત્તિ તથા મિલકતોની માલિકી અને નિયંત્રણનો અધિકાર હોય છે.

2. બજાર અર્થતંત્ર

વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન બજારમાં વિનિમય માટે થાય છે, જ્યાં ભાવ માંગ અને પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે.

3. નફાનો હેતુ

આર્થિક પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય પ્રેરક બળ નફો છે અને નફો કમાવવો વ્યવસાયના અસ્તિત્વનું મુખ્ય કારણ છે.

4. સ્પર્ધા

ઘણા વ્યવસાયો ગ્રાહકોને આકર્ષવા અને વધુ નફો મેળવવા માટે બજારમાં સ્પર્ધા કરે છે, જેના કારણે નવીનતા અને કાર્યક્ષમતા વધે છે.

5. સરકારનો મર્યાદિત હસ્તક્ષેપ

આદર્શ સ્થિતિમાં સરકારની અર્થતંત્રમાં મર્યાદિત ભૂમિકા હોય છે. તેની મુખ્ય જવાબદારી કરારોનું પાલન કરાવવી, સંપત્તિના અધિકારોનું રક્ષણ કરવું અને બજારની સ્થિરતા જાળવવી છે.

16 મૂડીવાદના સમકાલીન પ્રશ્નો

આધુનિક મૂડીવાદ અંગે વૈશ્વિકીકરણ, તકનીકી પરિવર્તનો અને પર્યાવરણીય પડકારોના સંદર્ભમાં ઘણીવાર ચર્ચા થાય છે. મૂડીવાદના ભવિષ્ય અંગેની ચર્ચામાં ટકાઉપણું, બજાર અને સરકારી નિયમન વચ્ચેનું સંતુલન તથા અસમાનતાને દૂર કરવા માટે સામાજિક સુરક્ષાના ઉપાયોની ભૂમિકા જેવા મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. આધુનિક સમયમાં મિશ્ર મૂડીવાદ અર્થતંત્રનું ભવિષ્ય છે.

મૂડીવાદની સફળતા કેટલીક શક્તિઓ પર આધારિત છે, પરંતુ આ જ શક્તિઓ તેના પતનમાં પણ યોગદાન આપી શકે છે. મૂડીવાદના વિકાસ માટે સરકારે મુક્ત બજારનું સંચાલન કરતા નિયમો સ્થાપિત કરવા, સંપત્તિના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા અને રસ્તાઓ તથા રાજમાર્ગો જેવી જરૂરી આધારભૂત સુવિધાઓ પૂરી પાડવી જોઈએ. જોકે, સંગઠિત ખાનગી હિતો સરકારને જાહેર હિત કરતાં પોતાના આર્થિક લાભને પ્રાથમિકતા આપવા માટે પ્રભાવિત કરી શકે છે, જેના કારણે શરૂઆતમાં તેમની સમૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપનાર મુક્ત બજાર અવરોધાઈ શકે છે. મૂડીવાદ આર્થિક વૃદ્ધિ અને નવીનતા માટે શક્તિશાળી એન્જિન બની શકે છે. પ્રાચીન સમયથી આજ સુધી ભારત એક મિશ્ર અર્થતંત્ર રહ્યું છે, જે સમાજવાદી અને મૂડીવાદી બંને છે.

17 કોમવાદ

ભારતમાં કોમવાદનો અર્થ લોકોની વ્યાપક રાષ્ટ્રીય ઓળખ કરતાં પોતાની ધાર્મિક કોમ પ્રત્યેની વફાદારી અને નિષ્ઠાથી થાય છે. આ પરિસ્થિતિ ઘણીવાર જુદા-જુદા ધાર્મિક સમૂહો વચ્ચે તણાવ અને સંઘર્ષ તરફ દોરી જાય છે. કોમવાદના મૂળ ભારતમાં ખૂબ ઊંડા ઐતિહાસિક છે અને તે દેશના સામાજિક-રાજકીય વાતાવરણને આજે પણ નોંધપાત્ર રીતે અસર કરે છે.

18 કોમવાદની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

1. વસાહતી નીતિઓ

બ્રિટિશ વસાહતી શાસને 'ભાગલા પાડો અને શાસન કરો'ની નીતિ દ્વારા કોમી ઓળખને મજબૂત બનાવવામાં યોગદાન આપ્યું હતું. 20મી સદીના પ્રારંભમાં મુસ્લિમો માટે અલગ મતદારમંડળની શરૂઆતથી કોમી વિભાજનને સંસ્થાકીય સ્વરૂપ મળ્યું હતું.

2. ભારતનું વિભાજન (1947)

બ્રિટિશ ભારતનું ભારત અને પાકિસ્તાનમાં વિભાજન જુદા-જુદા ધર્મો વચ્ચેના તીવ્ર કોમી તણાવનું પરિણામ હતું, જેના કારણે મોટા પાયે હિંસા અને લોકોનું સ્થળાંતર થયું હતું.

19 કોમવાદની લાક્ષણિકતાઓ

1. ઓળખ આધારિત રાજકારણ

રાષ્ટ્રીય એકતાની તુલનામાં ધાર્મિક, વંશીય અથવા સાંસ્કૃતિક ઓળખને પ્રાથમિકતા આપવી.

2. ધાર્મિક ધ્રુવીકરણ

સમુદાયો ઘણીવાર પોતાને અન્ય સમુદાયોના વિરોધમાં જુએ છે, જેના કારણે પરસ્પર અવિશ્વાસ અને દ્વેષ ઊભો થાય છે.

3. રાજકીય સંગઠન

રાજકીય પક્ષો અને નેતાઓ સમર્થન મેળવવા માટે કોમી ઓળખનો ઉપયોગ કરે છે, જેના કારણે ઘણીવાર વિભાજન વધુ ઊંડું બને છે.

26 મૂડીવાદ અને કોમવાદથી આગળ

મૂડીવાદ અને કોમવાદથી આગળનો અર્થ એવા વૈકલ્પિક આર્થિક અને સામાજિક મોડેલો છે, જે બંને પ્રણાલીઓની મર્યાદાઓને દૂર કરે અને લોકશાહી, સમાનતા તથા ટકાઉપણાંના મૂલ્યોને પ્રોત્સાહિત કરે. તે નીચે મુજબ છે:

1. સમાજવાદ અને લોકશાહી

તે સમાજવાદના તત્ત્વોને લોકશાહી શાસન સાથે જોડે છે અને વ્યક્તિગત અધિકારો તથા સ્વતંત્રતાનો સન્માન કરે છે. તે સામાજિક કલ્યાણ યોજનાઓને પણ પ્રોત્સાહિત કરે છે અને મુખ્ય ઉદ્યોગો તથા સંસાધનોની સામૂહિક માલિકી પર ભાર મૂકે છે.

2. સુમેળભર્યું અર્થતંત્ર

તે નફાની મહત્તમતા કરતાં ન્યાયી વેપાર નેટવર્ક, સમુદાયના કલ્યાણ અને ટકાઉપણાં દ્વારા આર્થિક સંબંધોમાં સહકાર, પરસ્પર સમજણ અને સુમેળના સિદ્ધાંતો પર ભાર મૂકે છે.

3. સતત આર્થિક વૃદ્ધિ

તે કલ્યાણ અને જીવનની ગુણવત્તા સાથે સતત આર્થિક વૃદ્ધિને પ્રગતિનું મુખ્ય માપદંડ માને છે. પર્યાવરણીય ટકાઉપણું, સામાજિક ન્યાય અને સમૃદ્ધ અર્થતંત્ર પણ સતત આર્થિક વૃદ્ધિ અંગે વિચારતી વખતે મુખ્ય ચિંતાઓ છે.

4. નારીવાદી અર્થશાસ્ત્ર

નારીવાદી અર્થશાસ્ત્ર પરંપરાગત આર્થિક સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારોની ટીકા કરે છે, કારણ કે તેઓ લિંગ આધારિત અસમાનતા અને મુખ્યત્વે મહિલાઓ દ્વારા કરવામાં આવતા બિનવેતન સંભાળના કામને યોગ્ય રીતે ગણતરીમાં લેતા નથી. તે અર્થતંત્ર અને સમાજમાં પિતૃસત્તાક માળખાને પડકારવાનો પ્રયાસ કરે છે અને લિંગ સમાનતાને પ્રોત્સાહિત કરતી નીતિઓની તરફેણ કરે છે.

આ ઉપરાંત ઘણા અન્ય અભિગમો વિકસાવી શકાય છે, પરંતુ બધાનો સામાન્ય હેતુ વર્તમાન આર્થિક વ્યવસ્થાને એવી રીતે પરિવર્તિત કરવાનો હોવો જોઈએ કે તે લોકો અને પર્યાવરણની જરૂરિયાતોને વધુ સારી રીતે પૂરી કરી શકે.

27 ધાર્મિકવાદ

ધાર્મિકવાદ ભારતની ધાર્મિક પરંપરાઓમાં મૂળ ધરાવતી એક આર્થિક અને સામાજિક વિચારધારા છે. જો "ધાર્મિકવાદ"ને "ધર્મ" શબ્દ પરથી સમજવામાં આવે, તો તે એવી સામાજિક-રાજકીય વિચારધારાને સૂચવી શકે છે, જે ભારતીય ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનિક પરંપરાઓમાં વ્યાખ્યાયિત "ધર્મ" અથવા કર્તવ્ય, નૈતિકતા અને સદાચારના પાલન પર ભાર મૂકે છે. સામાન્ય રીતે, ધર્મ એવી નૈતિક અને આચારશાસ્ત્રીય વ્યવસ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જે બ્રહ્માંડની વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખે છે અને વ્યક્તિના વર્તનને માર્ગદર્શન આપે છે.

28 ધાર્મિકવાદ વિશેના મુખ્ય મુદ્દાઓ

1. નૈતિક આધાર

- ધાર્મિકવાદ નૈતિકતા, વ્યક્તિગત જવાબદારી અને આધ્યાત્મિક વિકાસની શોધ પર ભાર મૂકે છે.
- તે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને ધર્મ દ્વારા માર્ગદર્શિત એક વિશાળ માળખાનો ભાગ માને છે, જેમાં બ્રહ્માંડ અને માનવીય વર્તનને નિયંત્રિત કરતા કુદરતી નિયમોનો સમાવેશ થાય છે.

2. આર્થિક અભિગમ

- આદેશ અને નિયંત્રણ આધારિત અર્થતંત્રથી અલગ, ધાર્મિકવાદ વ્યક્તિગત પ્રયત્નો અને તકોની શોધને પ્રોત્સાહિત કરે છે.
- તે સ્વદેશી, આત્મનિર્ભરતા, નાના પાયાના ઉદ્યોગો અને ગ્રામ આધારિત અર્થતંત્ર જેવા સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત છે.

3. ઐતિહાસિક સંદર્ભ

- મહાત્મા ગાંધીના આર્થિક વિચારો પર પણ ધાર્મિકવાદનો પ્રભાવ હતો. તેમણે સાદગી, વિકેન્દ્રીકરણ અને કુટિર ઉદ્યોગો પર ભાર મૂક્યો હતો.
- ધાર્મિકવાદને ઘણીવાર સ્વદેશી અને ખાદી સાથે જોડવામાં આવે છે, પરંતુ તે ટકાઉ અને નૈતિક વિકાસ માટે વધુ વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ ધરાવે છે.

ધાર્મિકવાદ એક વૈકલ્પિક આર્થિક વિચારધારા રજૂ કરે છે, જે ભારતની સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં મૂળ ધરાવતી ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક સુખાકારી વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરે છે.

29 ધાર્મિકવાદની સંભવિત વિશેષતાઓ

1. નૈતિક અને સદાચાર આધારિત શાસન

ધર્મના સિદ્ધાંતો પર આધારિત નીતિઓ અને શાસન, જેમાં ન્યાય, સદાચાર અને નૈતિક વર્તન પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

2. સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યો

પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોને સામાજિક ધોરણોના કેન્દ્રરૂપે પ્રોત્સાહિત અને જાળવવા.

3. સામાજિક જવાબદારી

સમાજ, પરિવાર અને પર્યાવરણ પ્રત્યે વ્યક્તિઓનાં કર્તવ્યો અને જવાબદારીઓ પર ભાર મૂકવો.

4. આંતરધાર્મિક સુમેળ

ધર્મના સહિયારા નૈતિક સિદ્ધાંતોના આધારે જુદા-જુદા ધાર્મિક સમુદાયો વચ્ચે સુમેળ અને સમજણને પ્રોત્સાહિત કરવી.

30 ભારતમાં ધાર્મિકવાદની અસરો

1. સાંસ્કૃતિક પુનર્જાગરણ

ધર્મ પર ભાર મૂકવાથી પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક પ્રથાઓ અને મૂલ્યોનું પુનર્જીવન થઈ શકે છે.

2. કાયદાકીય અને નૈતિક માળખું

કાયદા અને નીતિઓ પર ધાર્મિક ગ્રંથો અને પરંપરાઓમાંથી પ્રાપ્ત નૈતિક સિદ્ધાંતોનો પ્રભાવ પડી શકે છે.

3. સામાજિક એકતા

ધર્મને પ્રોત્સાહિત કરવાથી સહિયારા મૂલ્યો અને નૈતિક સિદ્ધાંતો દ્વારા સામાજિક એકતા વિકસી શકે છે. જોકે, તેનો સંકુચિત અથવા એકપક્ષીય અર્થ કરવામાં આવે તો તણાવ પણ ઊભો થઈ શકે છે.

4. આંતરધાર્મિક ગતિશીલતા

ધર્મ એકીકૃત કરનાર ખ્યાલ બની શકે છે, પરંતુ જુદા-જુદા ધાર્મિક સમુદાયોમાં તેનું અર્થઘટન અલગ હોઈ શકે છે, જેના કારણે બહુલતાવાદી સમાજમાં તેના અમલ અંગે ચર્ચાઓ ઊભી થઈ શકે છે.

31 પડકારો અને ટીકા

1. અર્થઘટન અને લવચીકતા

જુદી-જુદી પરંપરાઓ અને સંદર્ભોમાં ધર્મનું અર્થઘટન અલગ રીતે કરવામાં આવે છે, જેના કારણે તેની વ્યાખ્યા અને અમલ અંગે મતભેદ ઊભા થઈ શકે છે.

2. ધર્મનિરપેક્ષતા અને સમાવેશિતા

શાસનમાં ધર્મ પર ભાર મૂકવાથી ભારતીય રાજ્યના ધર્મનિરપેક્ષ માળખાને પડકાર મળી શકે છે.

3. આધુનિકતા અને પરંપરા

પરંપરાગત મૂલ્યોને આધુનિક લોકશાહી અને માનવ અધિકારના સિદ્ધાંતો સાથે સંતુલિત કરવું પડકારજનક બની શકે છે.

“ધાર્મિકવાદ” શબ્દ સામાન્ય રીતે બહુ પ્રચલિત નથી, પરંતુ ધર્મનો ખ્યાલ ભારતીય સમાજ અને રાજકારણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ધર્મ પર આધારિત કોઈપણ સામાજિક-રાજકીય વિચારધારાએ ભારતના વિવિધતાપૂર્ણ અને બહુલતાવાદી સંદર્ભમાં અસરકારક અને સુમેળભરી બનવા માટે પરંપરાગત મૂલ્યોને ન્યાય, સમાનતા અને સમાવેશિતાના આધુનિક સિદ્ધાંતો સાથે કાળજીપૂર્વક સંતુલિત કરવા પડશે.

32 જાતિ

જાતિ એક નિશ્ચિત સામાજિક સમૂહ છે, જેમાં વ્યક્તિનો જન્મ સામાજિક સ્તરીકરણની ચોક્કસ વ્યવસ્થામાં થાય છે. પ્રાચીન સમયથી જાતિનો અભ્યાસ માત્ર ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિકોણથી કરવામાં આવ્યો છે. જોકે, આધુનિક યુગમાં જાતિને “સામાજિક મૂડી” તરીકે પણ જોવામાં આવે છે. તેથી તેના “સકારાત્મક” પાસાઓ અને બજાર તથા શ્રમબળનો સમાવેશ કરતી આર્થિક વ્યવસ્થામાં તે ભજવતી “ભૂમિકા”ને સમજવી મહત્વપૂર્ણ છે.

સામાજિક મૂડી તરીકે જાતિ એ બાબતને ઓળખે છે કે પરંપરાગત રીતે ક્રમબદ્ધ સામાજિક સ્તરીકરણ પ્રણાલી તરીકે જોવામાં આવતી જાતિ સામાજિક મૂડીના સ્વરૂપમાં પણ કાર્ય કરી શકે છે. સામાજિક મૂડીનો અર્થ એવા નેટવર્ક, ધોરણો અને વિશ્વાસથી થાય છે, જે સહકારને સરળ બનાવે છે અને વ્યક્તિ તથા સમૂહને લાભ આપે છે.

33 સામાજિક મૂડી તરીકે જાતિ

જાતિના આર્થિક પરિણામો છે. જોકે, આ પાસાનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે જાતિ સમૂહોની માથાદીઠ આવક, જુદા-જુદા વ્યવસાયોમાં તેમનું પ્રતિનિધિત્વ અને અન્ય આંકડાકીય વિગતો સુધી મર્યાદિત રહ્યો છે. વર્ષો દરમિયાન જાતિ આધારિત સમાજો કૃષિ, ઉત્પાદન, વેપાર અને વાણિજ્ય તથા સેવા જેવા વિવિધ ઉદ્યોગોમાં આર્થિક રીતે આગળ વધ્યા છે.

આર. વૈદ્યનાથને પોતાના પુસ્તક “Caste as Social Capital”માં જાતિ અંગે આર્થિક દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરવા માટે માર્ક્સવાદી અભિગમ અપનાવ્યો છે. પુસ્તકમાં “વૈશ્યાયન” નામના નવા ખ્યાલની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જે જાતિના સામાજિક-આર્થિક પાસાઓને ઉજાગર કરે છે. વૈશ્યાયન એવો અભિગમ છે, જે વ્યવસાય, અર્થતંત્ર અને ઉદ્યોગસાહસિકતાના દૃષ્ટિકોણથી જાતિની ગતિશીલતાનો અભ્યાસ કરે છે. તે જાતિ નાણાકીય બજારમાં પ્રવેશ અને જાતિ આધારિત અસમાનતાની સતતતા પર કેવી અસર કરે છે તેનો અભ્યાસ કરે છે.

પરંપરાગત દૃષ્ટિકોણથી વિપરીત, વૈશ્યાયન જાતિને બહુમુખી ભૂમિકાઓ ધરાવતી એક સકારાત્મક સંસ્થા તરીકે રજૂ કરે છે. તેને સામાજિક એકતા, આર્થિક પ્રવાહ અને સામાજિક મૂડીના સ્ત્રોત તરીકે જોવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિકોણ મુજબ જાતિ સમાજના વિવિધ પાસાઓમાં રચનાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે. ધાર્મિક વિધિ

આધારિત સ્થાન પરના પરંપરાગત ભારથી દૂર આ અભિગમ આધુનિક ભારતના સામાજિક-આર્થિક સંદર્ભમાં જાતિને વધુ સૂક્ષ્મ રીતે સમજવામાં મદદ કરે છે.

તેઓ ઉદાહરણ આપે છે કે કંપનીઓમાં ભરતી ઘણીવાર સમુદાય આધારિત વિશ્વાસથી પ્રભાવિત થાય છે. જાતિ અથવા સમુદાય આધારિત નાણાકીય સહાય અને જોખમ ઘટાડવાની પ્રણાલીઓ પણ જોવા મળે છે. તે ઉપરાંત તિરુપ્પુરમાં ગાઉન્ડર સમુદાય દ્વારા ગૂંથેલા વસ્ત્રોનું ઉત્પાદન, શિવકાશીમાં નાદર સમુદાય દ્વારા દીવાસળીનું ઉત્પાદન અને સુરતમાં પટેલ સમુદાય દ્વારા હીરા વેપાર જેવા આર્થિક સમૂહો વ્યવસાય કરવાની સરળતા પૂરી પાડે છે. આ દૃષ્ટિકોણ જાતિ અથવા સમુદાયને સામાજિક અને આર્થિક ઉપરગતિ માટેના સાધન તરીકે રજૂ કરે છે.

3.4 જાતિની ગતિશીલતાના વૈશ્વિક અને શહેરી દૃષ્ટિકોણ

શહેરીકરણ: શહેરી વિસ્તારોમાં જાતિભેદ ગ્રામ્ય વિસ્તારોની તુલનામાં ઓછા સ્પષ્ટ છે, જોકે તેઓ હજુ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

પ્રવાસી ભારતીય સમુદાય: ભારતીય પ્રવાસી સમુદાય પણ જાતિ ઓળખ સાથે સંઘર્ષ કરે છે, જોકે અલગ સામાજિક સંદર્ભોને કારણે તે ઘણીવાર બદલાયેલા સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે.

ભારતમાં જાતિ એક બહુમુખી વ્યવસ્થા છે, જેણે દેશના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય વાતાવરણને આકાર આપ્યો છે અને હજુ પણ આપતી રહે છે. જાતિ આધારિત નેટવર્ક પોતાના સભ્યોને નોંધપાત્ર સહાય અને સંસાધનો પૂરા પાડી શકે છે.

નિષ્કર્ષરૂપે, સામાજિક મૂડી તરીકે જાતિનો અભ્યાસ ઉદ્યોગસાહસિકતા, વ્યવસાય અને અર્થતંત્રના દૃષ્ટિકોણથી કરવામાં આવે છે. વ્યવસાય અને ઉદ્યોગસાહસિકતાના આધારરૂપ નાણાં, બજારો અને શ્રમબળના સંદર્ભમાં તે અર્થતંત્રમાં જાતિ ભજવતી ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરે છે.

તમારી પ્રગતિ તપાસો–4

1. મૂડીવાદનો આધાર શું હતો?
   (ડ) લોકો (ક) નફો (બ) શ્રમ (અ) મૂડી
2. “મૂડીવાદ”નો અર્થ શું થાય છે?
   (અ) બજારનો ઉપયોગ
   (બ) મૂડી પર સરકારની માલિકી
   (ક) મૂડીવસ્તુઓ પર ખાનગી માલિકી
   (ડ) મકાનો અને કાર પર ખાનગી માલિકી

3. મૂડીવાદમાં ભાવ અને ઉત્પાદન કેવી રીતે નક્કી થાય છે?

   (બ) સરકારનો હસ્તક્ષેપ (અ) કેન્દ્રીય આયોજન

   (ક) માંગ અને પુરવઠાની બજારશક્તિઓ

   (ડ) સામૂહિક નિર્ણય પ્રક્રિયા

4. _____ ભારતની ધાર્મિક પરંપરાઓમાં મૂળ ધરાવતી આર્થિક અને સામાજિક વિચારધારા દર્શાવે છે.

   (ડ) શાસ્ત્ર (ક) મીમાંસા (બ) ધાર્મિકવાદ (અ) અર્થશાસ્ત્ર

5. ધર્મને પ્રોત્સાહિત કરવાથી _____ દ્વારા સામાજિક એકતા વિકસી શકે છે.

   (અ) સહિયારા મૂલ્યો અને નૈતિક સિધ્દાંતો

   (બ) નૈતિકતા અને વ્યવસાયિક સિધ્દાંતો

   (ડ) ઉપરોક્ત તમામ (ક) પરંપરા અને ધર્મ

6. ભારતમાં કોમવાદનો અર્થ લોકોની પોતાની ધાર્મિક કોમ પ્રત્યેની _____ થાય છે.

   (ડ) ઇતિહાસ (ક) પરંપરા (બ) સંઘર્ષ (અ) નિષ્ઠા

7. આધુનિક ભારતમાં કોમવાદ એક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન છે, જે _____થી પ્રભાવિત થાય છે.

   (બ) રાજકીય વ્યૂહરચનાઓ (અ) સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનો

   (ડ) ઉપરોક્ત તમામ (ક) વૈશ્વિક પરિબળો

8. “Caste as Social Capital” પુસ્તક _____ દ્વારા લખાયું છે.

   (બ) ચંદ્રગુપ્ત (અ) આર. વૈધનાથન

   (ડ) એસ. શ્રીવાસ્તવ (ક) ચાણક્ય

9. આર. વૈધનાથન પોતાના પુસ્તક “Caste as Social Capital”માં જાતિને _____ દૃષ્ટિકોણ સાથે જોડે છે.

   (ડ) કાયદાકીય (ક) રાજકીય (બ) આર્થિક (અ) સામાજિક

10. મૂડીવાદ અને કોમવાદથી આગળનો અર્થ એવા વૈકલ્પિક આર્થિક અને સામાજિક મોડેલો છે, જે બંને પ્રણાલીઓની મર્યાદાઓને દૂર કરે અને _____ના મૂલ્યોને પ્રોત્સાહિત કરે.

   (બ) સમાનતા (અ) લોકશાહી

   (ડ) ઉપરોક્ત તમામ (ક) ટકાઉપણું

જવાબો

1. 5. (અ) 4. (બ) 3. (ક) 2. (ક) (અ)
2. 10. (ડ) 9. (બ) 8. (અ) 7. (ડ) (અ)

35 કાળું નાણું

કાળું નાણું અથવા કાળી આવક એવી આવકને કહે છે, જે કરપાત્ર હોય છે પરંતુ કર સત્તાધિકારીઓ સમક્ષ જાહેર કરવામાં આવતી નથી. સરળ શબ્દોમાં, તે ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કમાયેલું અને કર ન ચૂકવાયેલું નાણું છે. કાળું નાણું મોટાભાગે છુપાવવામાં આવે છે અને ભૂગર્ભ અર્થતંત્રમાં ખર્ચવામાં આવે છે. તે એવી આવક દર્શાવે છે, જેના પર સરકાર અથવા જાહેર સત્તાધિકારીઓ દ્વારા લાદવામાં આવેલ કર ચૂકવવામાં આવ્યો નથી.

ગેરકાયદેસર નાણાં ધોવનાની પ્રક્રિયા દ્વારા કાળા નાણાંને માન્ય બતાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. ખોટી રીતે આવક, ઉત્પાદન અને વ્યવહારો દર્શાવવાના કારણે રાષ્ટ્રીય આવક અને ઉત્પાદનના અંદાજો ઓછા દેખાય છે. આવા ખોટા અહેવાલોનો હેતુ કરચોરી, અન્ય આર્થિક નિયંત્રણોનો ભંગ અને સંબંધિત હેતુઓ હોઇ શકે છે.

કાળા નાણાં માટે અનેક શબ્દો વપરાય છે, જેમ કે 'બિનહિસાબી આવક', 'કાળી આવક', 'ગંદું નાણું', 'કાળી સંપત્તિ', 'ભૂગર્ભ સંપત્તિ', 'કાળું અર્થતંત્ર', 'સમાનાંતર અર્થતંત્ર', 'છાયા અર્થતંત્ર' અને 'ભૂગર્ભ' અથવા 'બિનસત્તાવાર' અર્થતંત્ર.

કાળા નાણાંમાં ભ્રષ્ટાચાર અને અન્ય ગેરકાયદેસર રીતોથી મેળવેલું નાણું સામેલ હોઇ શકે છે, જેમ કે માદક દ્રવ્યોની હેરાફેરી, નકલી ચલણ, દાણચોરી અને હથિયારોની હેરાફેરી. તેમાં બજાર આધારિત ગેરકાયદેસર વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન પણ સામેલ છે, જે કરચુકવણી, કાયદેસર ફાળો, લઘુત્તમ વેતન, કામના કલાકો અને સુરક્ષા ધોરણોથી બચવા માટે જાહેર સત્તાધિકારીઓથી છુપાવવામાં આવે છે.

કાળા નાણાંનું સર્જન મુખ્યત્વે ઊંચા કરદર, ભ્રષ્ટાચાર, ખરીદી પ્રક્રિયા, આવક દબાવવી, પરમિટ અને લાઇસન્સ સંબંધિત પ્રશ્નો તથા ખર્ચ વધારી બતાવવાના કારણે થાય છે. અપ્રભાવકારક કરકાયદા અને કરનૈતિકતાનો અભાવ પણ કાળા નાણાંના સર્જનમાં યોગદાન આપે છે. રાજકીય પરિબળો પણ કાળા નાણાંના પ્રમાણને અસર કરે છે.

ભારતીય અર્થતંત્ર કાળા નાણાંના પ્રવાહને કારણે અનેક પડકારોનો સામનો કરી રહ્યું છે, જે મોટા પ્રમાણમાં ભ્રષ્ટાચાર અને લાંચને પ્રોત્સાહિત કરે છે. સરકાર માટે નાણાકીય વ્યવસ્થા જાળવવી પણ મુશ્કેલ બને છે, જેના કારણે દેવું વધે છે અને વિશ્વ બેન્ક પાસેથી ધિરાણ લેવાની જરૂર પડે છે. તકનીક સાથે સમયસર સુધારો ન કરી શકવાની સરકારની અસમર્થતા પણ દેશના વિકાસ માટે મોટો ખતરો છે.

36 કાળું નાણું સર્જવાની પદ્ધતિઓ

1. **જમીન અને રિયલ એસ્ટેટ:** વિશિષ્ટ મૂલ્યાંકન અને લવચીકતાને કારણે જમીન અને રિયલ એસ્ટેટ કાળા નાણાંના રોકાણ માટે મહત્વપૂર્ણ સંપત્તિ છે. સરકારની નીતિઓ જમીનના ઉપયોગ અને આધારભૂત સુવિધાઓના વિકાસને અસર કરે છે, જેના કારણે શહેરી વિસ્તારોમાં જમીન અને મિલકતના ભાવો બદલાય છે. વિકસિત વિસ્તારોમાં વિકાસ ભાવ વધારવામાં યોગદાન આપે છે અને કાળા ધંધાના માલિકોને અસર કરે છે.
2. **નાણાકીય બજારના વ્યવહારો:** નાણાકીય બજારમાં નિયમનકારી સુધારાઓ છતાં ઘણા બજારો હજુ પણ અનિયમિત છે. કેટલાક દલાલો મૂડીલાભ મેળવવા માટે ખોટી વેચાણ પ્રક્રિયા અને નામમાત્ર ખર્ચ દર્શાવતા હોઈ શકે છે.
3. **સોના-ચાંદીના વ્યવહારો:** સોનાની ખરીદી પરના નિયંત્રણોમાં રાહત મળ્યા પછી ભારતમાં સોનાની દાણચોરીમાં ઘટાડો થયો અને કાયદેસર આયાત વધી. આર. વૈદ્યનાથન પોતાના પુસ્તક 'Black Money and Tax Havens'માં જણાવે છે કે ભારતમાં જમીન ઉપર ઉપલબ્ધ 18,000 ટનથી વધુ સોનાનો જથ્થો છે, જેનું મૂલ્ય 800 અબજ ડૉલરથી વધુ છે અને તે વિશ્વના કુલ સોનાના જથ્થાના 11% જેટલું છે. જોકે, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક કારણોથી સોનાની આર્થિક અસર હજુ યથાવત્ છે, જે ચુકવણી સંતુલન પર દબાણ વધારે છે અને મોંઘવારીમાં વધારો કરે છે.
4. **નકલી ચલણ:** નકલી ચલણ ભારત જેવા રોકડ આધારિત અર્થતંત્ર માટે મોટો ખતરો છે. તે વેપારી વ્યવહારોમાં મુશ્કેલી ઊભી કરે છે અને મુખ્ય અર્થતંત્રને અસર કરે છે.

37 કાળું નાણું રોકવા માટે સરકારના પગલાં

1. સ્વૈચ્છિક કરપાલનને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે નીચા કરસ્લેબ.
2. ઊંચા મૂલ્યના વ્યવહારો પર સ્રોત પર કરકાપ (TDS)ની શરૂઆત.
3. ભારતીય સરકારે 'બિનહિસાબી' નાણાંનો રચનાત્મક હેતુ માટે ઉપયોગ કરવા વિશેષ બેરર બોન્ડ રજૂ કર્યા.
4. નાણાં મંત્રાલય દ્વારા સમયાંતરે જાહેર કરાતી માફી યોજનાઓ હેઠળ કરચૂક કરનારને દંડ અને વ્યાજમાં રાહત આપીને કર ચૂકવવાની તક આપવામાં આવે છે, જેથી તેઓ પોતાની સંપત્તિ જાહેર કરીને તેને કાયદેસર નાણાંમાં ફેરવી શકે.
5. ભ્રષ્ટ અધિકારીઓને દંડ.

38 કર સ્વર્ગ

સરળ ભાષામાં એવું દેશ, જ્યાં વ્યક્તિઓ અને કંપનીઓ પર કર ન હોય અથવા ખૂબ ઓછો કર લેવામાં આવે, તેને કર સ્વર્ગ કહેવામાં આવે છે. કર સ્વર્ગોને ઘણીવાર નકારાત્મક રીતે જોવામાં આવે છે, પરંતુ નીચા કરદર અને વિવિધ કરસુવિધાઓ દ્વારા તે અર્થતંત્રને લાભ પણ આપી શકે છે.

રોકાણ આકર્ષવા માટે આવા કર સ્વર્ગો નાણાકીય ગુમતા જાળવવા, કાયદાકીય રક્ષણ અને કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં પાસપોર્ટ સુવિધા જેવા વધારાના લાભો આપે છે. ઘણા કર સ્વર્ગ દેશો વૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ અન્ય દેશો કરતાં આગળ હોય છે, કારણ કે નીચા કરદર રોકાણ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરે છે.

1920ના દાયકાથી કર સ્વર્ગનો ઉપયોગ વિકસ્યો છે. શરૂઆતમાં તેનો સંબંધ વ્યક્તિગત કરચોરી સાથે હતો. બાદમાં કંપનીઓએ વૈશ્વિક કરબોજ ઘટાડવા માટે કર સ્વર્ગનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો, જેના કારણે સરકારો, વ્યવસાયો અને ગુનેગારોને પણ લાભ મળ્યો. વિશેષ કંપનીઓ યોગ્ય કર સ્વર્ગની પસંદગી અને કંપની સ્થાપવાની સેવાઓનું પ્રચાર અને વેચાણ કરે છે. 1990ના દાયકામાં કર સ્વર્ગોએ પોતાનો આક્રમક પ્રચાર કર્યો હતો, પરંતુ હવે તેઓ કર કરારો દ્વારા પોતાની કરમુક્ત સ્થિતિ સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

39 મુક્તિના નિયમો

આર. વૈદ્યનાથન પોતાના પુસ્તક ‘Black Money and Tax Havens’માં કંપનીઓ માટે નીચેના મુક્તિ નિયમો દર્શાવે છે:

1. કંપનીઓ પોતાની ઓળખ છુપાવી શકે છે.
2. કેટલીક કંપનીઓને કરચુકવણીમાંથી આંશિક અથવા સંપૂર્ણ મુક્તિ મળે છે.
3. હિસાબ અને ઓડિટ માટે કોઈ કડક નિયમ નથી.
4. મહત્વપૂર્ણ કંપની દસ્તાવેજો સાચવી રાખવાની જરૂર નથી.
5. કંપનીઓ ખૂબ ઓછી ઔપચારિકતાઓ સાથે અન્ય કાયદાકીય ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરી શકે છે.

તમારી પ્રગતિ તપાસો–5

1. કાળું નાણું એટલે _____ નાણું.
   (બ) વાદળી (અ) સફેદ
   (S) ઉપરોક્તમાંથી કોઈ નહીં (ક) ગેરકાયદેસર

2. 2016ની નોટબંધીના ઉદ્દેશોમાંથી એક કયો હતો?

   (અ) ભારતના લોકોને નવી નોટો ભેટ આપવી

   (બ) બજારમાં કાળા નાણાંનો પ્રવાહ ઘટાડવો અને અટકાવવો

   (ક) વ્યાજદર વધારવો

   (ડ) ચલણનું મૂલ્ય વધારવું

3. કાળું નાણું _____ દ્વારા કમાય છે.

   (બ) કમાણી કરીને (અ) કામ કરીને

   (ડ) ઉપરોક્તમાંથી કોઈ નહીં (ક) ભ્રષ્ટાચાર દ્વારા

4. કાળા નાણાં માટે નીચેના અનેક શબ્દો વપરાય છે, સિવાય કે:

   (બ) રોકડ ચુકવણી (અ) બિનહિસાબી આવક

   (ડ) છાયા અર્થતંત્ર (ક) સમાનાંતર અર્થતંત્ર

5. કાળા નાણાંમાં નીચેની તમામ પ્રવૃત્તિઓથી મળેલું નાણું સામેલ થઈ શકે છે, સિવાય કે:

   (બ) હથિયારોની હેરાફેરી (અ) નકલી ચલણ

   (ડ) કરચુકવણી ટાળવી (ક) વસ્તુઓ અને સેવાઓનું વેચાણ

6. _____, _____ અને _____ કાળા નાણાંના સર્જનના મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત છે.

   (બ) નાણાકીય બજારના વ્યવહારો (અ) સોનું અને રિયલ એસ્ટેટ

   (ડ) (અ) અને (બ) બંને (ક) બેન્ક બેલેન્સ

7. Black Money (Undisclosed Foreign Income & Assets) and Imposition of Tax Act, 2015 હેઠળ જાહેર ન કરેલી વિદેશી આવક અથવા સંપત્તિ પર _____નો સમતલ કરદર લાગુ પડે છે.

   (ડ) 10% (ક) 50% (બ) 15% (અ) 30%

8. નીચેમાંથી કયું કર સ્વર્ગનું લક્ષણ નથી?

   (અ) વિશિષ્ટ આર્થિક પ્રવૃત્તિ

   (બ) શૂન્ય અથવા ઓછો કરદર

   (ડ) ઉપરોક્તમાંથી કોઈ નહીં (ક) અપારદર્શિતા

9. કર સ્વર્ગનો અર્થ શું થાય છે?

   (અ) એવો દેશ, જે વિદેશી નાગરિકોને રોકાણ પર કરમુક્તિ આપે છે

   (બ) સરકાર દ્વારા કરમાં આપવામાં આવતી સહાય

   (ક) પોતાના દેશમાં કરચોરી

   (ડ) સ્થાનિક અને વિદેશી ઉત્પાદકો પર સમાન કર લાદવો

10. વેપારમાં ખોટું ઇન્વોઇસિંગ એવી પદ્ધતિ છે, જેમાં _____ને ઓછી કિંમત દર્શાવવામાં આવે છે અને _____ને વધુ કિંમત દર્શાવવામાં આવે છે.

(બ) નિકાસ, નિકાસ (અ) આયાત, આયાત

(ડ) નિકાસ, આયાત (ક) આયાત, નિકાસ

જવાબો

1. 5. (ક) 4. (બ) 3. (ક) 2. (બ) (ક)
2. 10. (ડ) 9. (અ) 8. (અ) 7. (અ) (ડ)

કૃષિ: પ્રાચીન ભારત, ઉત્પાદન: પ્રાચીન ભારત, ભારતમાં શિક્ષણ, ભારતમાં સંપત્તિ, શાસન અને ભારતમાં વ્યવસાય તથા વૈશ્વિક સ્તરે ભારતનું સ્થાન

44 કૃષિ

પ્રાચીન ભારતમાં કૃષિ સંસ્કૃતિનો મૂળભૂત આધારસ્તંભ બની હતી. તેણે સમગ્ર ઉપખંડના વિવિધ સમુદાયોના સામાજિક-આર્થિક બંધારણ અને સાંસ્કૃતિક ઓળખને આકાર આપ્યો હતો. હજારો વર્ષ જૂની પરંપરાઓમાં મૂળ ધરાવતી કૃષિ પદ્ધતિઓ ભૌગોલિક વિવિધતા, હવામાન પરિવર્તન અને તકનીકી નવીનતાઓ સાથે વિકસતી ગઈ.

સિંધુ ખીણની ફળદ્રુપ જમીનથી લઈને રાજસ્થાનના સૂકા વિસ્તારો સુધી પ્રાચીન ભારતીયોએ કુશળતાપૂર્વક ચોખા, ઘઉં, બાજરી, કઠોળ અને મસાલા જેવા અનેક પાક ઉગાડ્યા. તેમણે અદ્યતન સિંચાઈ પદ્ધતિઓ, સજીવ ખાતરો અને પરંપરાગત ખેતી સાધનો દ્વારા કુદરતી સંસાધનોનો ઉપયોગ કર્યો.

પ્રાચીન ભારતનું કૃષિ પરિદૃશ્ય માત્ર જીવનનિર્વાહનું સાધન નહોતું, પરંતુ સામાજિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક જીવનનું સક્રિય કેન્દ્ર હતું. જમીનની માલિકીથી સામાજિક સ્થાન અને સત્તા મળતી હતી, જ્યારે કૃષિ સમુદાયો પોતાના શ્રમ અને કુશળતાથી રાજ્યો અને સામ્રાજ્યોને ટકાવતા હતા.

વિધિઓ અને તહેવારો કૃષિ ચક્ર સાથે જોડાયેલા હતા. વાવણી, વૃદ્ધિ અને કાપણીના ચક્રોની ઉજવણી થતી હતી, જે જમીન અને તેની સમૃદ્ધિ પ્રત્યે ઊંડો સન્માન દર્શાવતા હતા. કૃષિએ વેપાર નેટવર્કને પ્રોત્સાહિત કર્યા, પડોશી પ્રદેશો અને દૂરના દેશો સાથે વિનિમય અને સંપર્ક વધાર્યો અને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિને કૃષિ જ્ઞાન, નવીનતા અને સાંસ્કૃતિક વિનિમયથી સમૃદ્ધ બનાવી.

45 ભારતમાં કૃષિનો ઇતિહાસ

ભારતમાં કૃષિનો ઇતિહાસ હજારો વર્ષો સુધી ચાલેલી નવીનતા, અનુકૂલન અને સહનશક્તિની કથા છે. સિંધુ ખીણની પ્રારંભિક સંસ્કૃતિથી શરૂ કરીને કૃષિ ભારતીય સમાજ અને અર્થતંત્રનો આધારસ્તંભ રહી છે અને તેણે ભારતના સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને રાજકીય પરિદૃશ્યને આકાર આપ્યો છે.

- **સિંધુ ખીણ સંસ્કૃતિ (અંદાજે ઈ.સ.પૂ. 3300–1300):**

  ભારતીય ઉપખંડમાં કૃષિની શરૂઆત સિંધુ ખીણ સંસ્કૃતિ સુધી પહોંચી શકે છે, જે વિશ્વની પ્રારંભિક શહેરી સંસ્કૃતિઓમાંની એક હતી. પુરાતત્ત્વીય ખોદકામોમાં અદ્યતન કૃષિ પદ્ધતિઓ, સિંચાઈ વ્યવસ્થા, અનાજગૃહો અને ટેરેસવાળી ખેતીના પુરાવા મળે છે.

  સિંધુ ખીણના લોકો ઘઉં, જવ, કઠોળ અને કપાસ જેવા પાક ઉગાડતા હતા. અદ્યતન નગર આયોજન અને આધારભૂત સુવિધાઓએ કૃષિ ઉત્પાદન તથા પ્રદેશની અંદર અને બહારના વેપારને સરળ બનાવ્યો હતો.

- **વૈદિક યુગ (અંદાજે ઈ.સ.પૂ. 1500–500):**

  આ યુગમાં રચાયેલા વૈદિક ગ્રંથો પ્રારંભિક કૃષિ પદ્ધતિઓ અને ધાર્મિક વિધિઓ વિશે માહિતી આપે છે. કૃષિને પવિત્ર કર્તવ્ય માનવામાં આવતી હતી અને ઉર્વરતા તથા પાક સાથે જોડાયેલા દેવતાઓની પૂજા કરવામાં આવતી હતી.

  ઋગ્વેદમાં કૃષિ દેવતાઓની પ્રશંસા કરતા સ્તોત્રો અને કૃષિ પદ્ધતિઓનું વર્ણન મળે છે, જે પ્રાચીન ભારતીય સમાજમાં કૃષિના મહત્વને દર્શાવે છે.

- **મૌર્ય અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યો (અંદાજે ઈ.સ.પૂ. ચોથી સદીથી ઈ.સ. છઠ્ઠી સદી):**

  સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ હેઠળ મૌર્ય સામ્રાજ્યે કૃષિ ઉત્પાદન વધારવા અને ખાદ્ય સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવા સુધારાઓ અમલમાં મૂક્યા હતા. ખાસ કરીને અશોકે ખેડૂતો માટે કલ્યાણકારી પગલાં અને સિંચાઈની આધારભૂત સુવિધાઓના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

  ગુપ્ત સામ્રાજ્ય દરમિયાન કૃષિ ક્ષેત્રમાં વધુ પ્રગતિ થઈ, જેમાં શેરડી જેવા નવા પાકોની શરૂઆતનો સમાવેશ થાય છે. બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધ મઠોને આપવામાં આવેલા જમીનદાનથી કૃષિ વિસ્તાર અને જમીન વિકાસને સહાય મળી.

- **મધ્યકાલીન યુગ (છઠ્ઠી સદીથી સોળમી સદી):**

  મધ્યકાલીન યુગમાં કૃષિ સંસ્કૃતિઓનો વિસ્તાર થયો અને ભારતના જુદા-જુદા પ્રદેશોમાં વિવિધ કૃષિ પદ્ધતિઓ વિકસિત થઈ. રાજ્યો અને સામ્રાજ્યોના ઉદયથી જમીન મહેસૂલ પદ્ધતિ અને કૃષિ નીતિઓનો વિકાસ થયો.

પાણી ઊંચું ખેંચવા માટે પર્શિયન ચક્ર જેવી તકનીક તથા દક્ષિણ ભારતમાં ચોખા જેવા નવા પાકોની સ્વીકૃતિએ કૃષિ ઉત્પાદકતામાં વધારો કર્યો.

- **વસાહતી યુગ અને આધુનિક કૃષિ:**

  બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતીય કૃષિમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો થયા. રોકડ પાકો, આધુનિક ખેતી પદ્ધતિઓ અને જમીનધારણના એકીકરણની શરૂઆત થઈ.

  સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં જમીનનું પુનર્વિતરણ અને નાના ખેડૂતોને સશક્ત બનાવવા માટે કૃષિ સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા. 1960ના દાયકાની હરિત ક્રાંતિએ કૃષિ પદ્ધતિઓમાં મોટો બદલાવ લાવ્યો. ઊંચી ઉપજવાળા બીજ, સિંચાઈ તકનીક અને રાસાયણિક ખાતરોના ઉપયોગથી ઉત્પાદનક્ષમતા વધી.

ભારતમાં કૃષિનો ઇતિહાસ પરંપરા અને નવીનતાના સક્રિય સંમિશ્રણ, પડકારો સામેની સહનશક્તિ અને જમીન તથા લોકો સાથેના ઊંડા સંબંધથી ચિહ્નિત થયો છે. આજે પણ કૃષિ ભારતીય અર્થતંત્રનું મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે, જે લાખો લોકોના જીવનનિર્વાહને આધાર આપે છે અને દેશની ખાદ્ય સુરક્ષા તથા સાંસ્કૃતિક વારસામાં યોગદાન આપે છે.